ТҮРК ДИЛЛӘРИНИН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНӘ ДАИР ТӘДГИГЛӘР

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПИСЬМЕННЫМ ПАМЯТНИКАМ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ
1985
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АЗӘРБАЈЧАН ССР АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
С. М. КИРОВ адына ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени С. М. КИРОВА

ТҮРК ДИЛЛӘРИНИН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНӘ ДАИР ТӘДГИГЛӘР

(Елми әсәрләрин тематик мәчмуәси)

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПИСЬМЕННЫМ ПАМЯТНИКАМ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

(Тематический сборник научных трудов)

БАКЫ — 1985 — БАКУ

Түрк дилләринин тарихи инкишаф проблеминин өјрәнилмәсиндә јазылы абидәләрин бөјүк әһәмиjјәти вар. Мәчмуәјә дахил олан мәгаләләрдә түрк дилләринин јазылы абидәләринин тарихи-филоложи сәчијјәси вә ајры-ајры категоријаларын өјрәнилмәсиндә онларын ролундан бәһс олунур.

Мәчмуә түркологлар, филолог аспирантлар вә тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Редаксија һеј'әти:

Т. И. Һачыјев—мәс'ул редактор
Ч. И. Чәфәров—мәс'ул редакторун муавини
Е. И. Әзизов—мәс'ул катиб
С. Г. Әлизадә

В изучении проблем исторического развития тюркских языков письменные памятники играют решающую роль. В вошедших в сборник статьях даются историко-филологические характеристики письменных памятников тюркских языков, также выясняется роль данных памятников в исследовании отдельных лингвистических категорий.

Сборник предназначен для тюркологов, филологов-аспирантов и студентов.

Редакционная коллегия:

Т. И. Гаджиев — ответственный редактор
Дж. И. Джафаров — заместитель ответ. редактора
Э. И. Азизов — ответственный секретарь
С. Г. Ализаде

© АДУ — 1985 — АГУ

Фәрһад Рамазан оғлу Зејналов

ТҮРК ДИЛЛӘРИНИН ТӘДГИГАТЧЫСЫ

1984-чү ил октјабрын 16-да көркәмли түрколог алим, С. М. Киров адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајчан Дөвләт Университети түрколокија кафедрасынын мүдири, филолокија елмләри доктору, профессор *ФӘРҺАД РАМАЗАН оғлу ЗЕЈНАЛОВ* елми-педагожи фәалијјәтинин гызғын чағында вәфат етди.

Ф. Р. Зејналов 1929-чу ил ијун ајынын 22-дә Нахчыван МССР-ин Ордубад рајонунда гуллугчу аиләсиндә анадан олмушдур. Орта мәктәби битирдикдән сонра Ордубадда мәдәнијјәт евинин директору вәзифәсиндә ишләмишдир. 1948-чи илдә Сов.ИКП сыраларына гәбул едилмишдир. Ф. Р. Зејналов 1948-чи илдә С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин филолокија факүлтәсинә дахил олмуш, 1953-чү илдә һәмин факүлтәни Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, мәнтиг вә психолокија ихтисасы үзрә фәргләнмә диплому илә битирмиш вә аспирантурада сахланмышдыр. 1953—1956-чы илләрдә М. В. Ломоносов адына Москва Дөвләт Университетинин үмуми вә тиположи дилчилик кафедрасынын аспиранты олмуш, мәшһур түрколог Н. А. Баскаковун елми рәһбәрлији алтында 1957-чи илдә «Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри (адлар)» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Ф. Р. Зејналов өзүнүн педагожи фәалијјәтинә С. М. Киров адына АДУ-нун филолокија факүлтәсиндә башламышдыр. О, бир мүддәт университет нәшријјатынын директору вәзифәсиндә ишләмиш, елми вә бәдии әсәрләрин нәшри саһәсиндә хејли иш көрмүшдүр. Ф. Р. Зејналов 1962-чи илдән үмуми дилчилик кафедрасынын досенти олмушдур.

Ф. Р. Зејналовун елми фәалијјәтинин әсас истигамәтини түрк дилләринин грамматик гурулушунун өјрәнилмәси тәшкил едирди. Бу саһәдәки чохиллик вә кәркин әмәјинин нәтичәси олараг о, 1966-чы илдә «Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. 1968-чи илдә профессор елми адыны алан Ф. Р. Зејналов 1969-чу илдән университетдә јени ачылан түрколокија кафедрасынын мүдири вәзифәсиндә ишләмишдир.

Ф. Р. Зејналов Совет Иттифагында вә харичдә танынан көркәмли түркологлардандыр. Түрк филолокијасына кириш, түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы фәнләринин

Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә тәдрисиндә, бу фәнләрә аид програмларын, дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин һазырланмасында онун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Аз мүддәт әрзиндә о, «Түрколокијанын әсаслары» адлы фундаментал дәрслик, «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (ики чилддә), «Гәдим түрк јазылы абидәләри» дәрс вәсаитләрини һазырлајыб чап етдирмишдир. Али мәктәбләр үчүн «Түрколокијанын әсаслары» дәрслијинин јарадылмасы Совет Иттифагында илк тәшәббүс иди. Бу әсәр елми-педагожи ичтимаијјәт тәрәфиндән бөјүк рәғбәтлә гаршыланды.

Ф. Р. Зејналовун чап олунмуш елми әсәрләринин сајы 70-дән чохдур. Индијәдәк онун түрколокијанын мүхтәлиф проблемләринә һәср олунмуш 11 китабы чап олунмушдур. Бунларын ичәрисиндә «Түрк дилләриндә нитг һиссәләринин ән'әнәви бөлкүсү» (1957), «Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри» (1959), «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. Очеркләр» (1959), «Мүасир түрк дилләриндә әдат вә модал сөзләр» (1965) китаблары Азәрбајчан ССР-дә түрк дилләринин грамматик гурулушуну өјрәнмәк саһәсиндә илк тәдгигатлар олмаг бахымындан әһәмијјәтлидир. 1971-чи илдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән көзәл тәртибатда бурахылан «Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри (Оғуз групу дилләринин материаллары әсасында)» монографијасы мүәллифин чохиллик кәркин әмәјинин мәһсулу кими гијмәтли тәдгигат әсәридир. О бу монографијаны Азәрбајчан Дөвләт Университетинин 50 иллијинә һәср етмишдир. Истәр совет мәтбуатында, истәрсә дә харичи мәтбуатда бу әсәр барәсиндә мө'тәбәр рә'јләр сөјләнмишдир. Ф.Р . Зејналов 1960-чы илдә Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) әсәринин мүәллифләриндән биридир.

Совет түрколокијасынын актуал проблемләри Ф. Р. Зејналовун тәдгигатларынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу чәһәтдән онун «Маһмуд Кашғари» вә онун «Дивани-луғәт-ит түрк» әсәри» (1971), «Тәрз категоријасы вә онун түрк дилләриндә тәзаһүрү мәсәләси» (1972), «Түрк дилләринин тәснифи вә «халач дили групу» мәсәләси» (1972), «Дастани-Әһмәд Һәрами»—ән гәдим Азәрбајчан абидәсидир» (1975), «Китаби-Дәдә Горгуд вә дүнја шәргшүнаслығы» (1976), «Мүасир түрк дилләриндә аналитик јолла јаранан фе'л формалары» (1977), «Оғуз-сәлчуг абидәләри вә Азәрбајчан дили» (1979), «Түрк-монгол лексик паралелләри мәсәләсинә даир» (1981), «Шәјјад Һәмзәнин «Јусиф вә Зүлејха» әсәри» (1982), «Түрк дилләриндә мүрәккәб фе'л проблеми» (1983) вә с. мәгаләләри совет түрколокијасыны зәнкинләшдирмишдир. «Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы»нын мүхтәлиф чилдләриндә онун 25-дән чох мәгаләси чап олунмушдур.

Ф. Р. Зејналовун бир сыра мәгаләләри харичдә—Берлиндә, Анкарада, Истамбулда, Парисдә вә Будапештдә нәшр олунмушдур. О, ССРИ-дә вә харичдә кечирилән бир сыра елми конфрансларын иштиракчысы олмуш, мараглы елми мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Ф. Р. Зејналов сон илләр мәһсулдар ишләмишдир. Һазырда онун бир нечә әсәри мүхтәлиф нәшријјатларда чапададыр: «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы», «Түрк дилләринин јазылы абидәләри» дәрсликләри (Ч. И. Чәфәровла бирликдә), «Китаби-Дәдә Горгуд»ун вә Әлинин «Гиссеји-Јусиф» поемасынын елми-тәнгиди мәтнләри (С. Г. Әлизадә илә бирликдә).

Ф. Р. Зејналов С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Түрк дилләринин лексик-морфоложи гурулушу» (1981), «Мүгајисәли-тарихи түрколокијанын актуал проблемләри» (1984) тематик мәчмуәләринин мәс'ул редактору олмушдур.

Елми кадрларын һазырланмасы саһәсиндә дә Ф. Р. Зејналов мүәјјән иш көрмүшдүр. Онун елми рәһбәрлији алтында бир нечә кәнч тәдгигатчы намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Бир чох түркдилли халгларын нүмајәндәләри (газах, чуваш, гумуг, балкар, гарагалпаг) мәһз Ф. Р. Зејналовун рәһбәрлик етдији түрколокија кафедрасынын јахындан көмәји нәтичәсиндә алимлик дәрәчәси алмышдыр.

Кәркин елми ахтарышлар апармасы, өз үзәриндә даима чалышмасы, нәһајәт, көзәл тәшкилатчы вә принсипал коммунист олмасы елми ичтимаијјәт вә ишләдији коллектив арасында Ф. Р. Зејналова бөјүк нүфуз газандырмышды. Көркәмли бир алим олмагла јанашы, о, ејни заманда һәссас, гајғыкеш инсан, тәләбкар мүәллим иди.

Ф. Р. Зејналов С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә бөјүк ичтимаи иш апарырды. О, Университет Партија Комитәсинин катиби, рајон советинин депутаты сечилмишди. Ф. Р. Зејналов университет тәдрис-методик шурасынын сәдри, ССРИ Журналистләр Иттифагынын үзвү иди.

Мүвәффәгијјәтли елми-педагожи фәалијјәтинә көрә, Ф. Р. Зејналов Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Фәхри Фәрманы илә тәлтиф олунмушдур. О, дәфәләрлә сосиализм јарышынын галиби олмушдур.

Көркәмли түрколог алим, көзәл мүәллим, принсипиал коммунист, профессор Ф. Р. Зејналовун хатирәси ону севәнләрин—иш јолдашларынын, достларынын вә тәләбәләринин гәлбиндә һәмишә јашајачагдыр.

Т. И. Һачыјев, Е. И. Әзизов

Т. И. Һачыјев

ГӘДИМ ЈАЗЫЛЫ МӘНБӘЛӘРДӘ БӘДИИЛИКЛӘ ТАРИХИЛИЈИН ВӘҺДӘТИ

Гәдим јазы абидәләри өзлүјүндә һәм дил фактыдыр, һәм дә тарихдир; һәлә бу мәнбәләр тарихи мә'лумат верирсә, биласитә тарихә һәср олунурса, онун елми мә'насы, шүбһәсиз, даһа бөјүјүр. Фактлар көстәрир ки, гәдим бәдии абидәләр анчаг бәдии олмајыб һәм дә өзүндә тарихилик тәчәссүм етдирдији кими, елми-тарихи әсәрләрдә дә күчлү бәдиилик вар, онларын ифадә тәрзиндә бәдии үслубун нормасындан истифадә олунур. «Дәдә Горгуд китабы», «Оғузнамә» вә б. биринчи, Рәшидәддинин «Чами-әт-тәварих», Јазычыоғлу Әлинин «Сәлчугнамә», Хивә Ханы Әбүлгазинин «Шәчәрејитәрахимә» әсәрләри вә с. икинчи гәбил нүмунәләрдәндир.

Бизә кәлиб чатан һалында «Дәдә Горгуд китабы» бәдии әсәрдир—дастандыр. Анчаг илк јарадылышында о, бир оғуз нәслинин конкрет мәрһәләдәки тарихидир. Үмумијјәтлә, белә әсәрләр тарих кими јарадылыр. Онларда көрдүјүмүз мифоложи, әфсанәви елементләр әзәлиндән олур вә мәһз жанрын ресепт факты кими әсәрә дахил едилир. Әфсанәвилик ән чох гәһрәманларын гејри-ади характери, фөвгәл'адә физики вә зеһни енержиси илә бағлыдыр (реал инсанларын пејғәмбәрләшдирмәси дә онларын гејри-ади мүдриклији, фитри зәкасы илә бағлы олмушдур. Һәтта бу ән'әнә орта әсрләрдә дә давам етмишдир—чох еркән фөвгәл'адә сәркәрдәлик исте'дады, дәрин ағлы, һикмәти илә сечилән Шаһ Исмајылын симасында мүасирләри тәрәфиндән он икинчи имамын зүһур едәчәјинин көзләнмәси һадисәсини јада салаг—2,179—204). Мәсәлә дә одур ки, тарихин илк мәрһәләләриндә гәбилә вә тајфа башчылары, һөкмдарлар мәһз белә гејри-ади хүсусијјәтләри илә сечилән адамлар олмушлар. Буна көрә дә илк дәфә бир гәбилә, тајфа, дөвләт башчысынын бағланан тарихиндә реал инсан һәрәкәтләри илә јанашы, мифоложи әламәтләр дә өз әксини тапмышдыр. Мисал үчүн халг јарадычылығы нүмунәләри сајылан «Астлаг» вә «Томирис» әфсанәләрини јада салаг. Тәсадүфи дејил ки, Һеродот гәдим Мидија тарихинин бир һиссәсини һәмин әсәрләрин мәзмунуна тәсвир едир. Вә демәли, Һеродотун гәләми илә јазыја көчүрүлмәјиб, шифаһи шәкилдә бизә чатса, заман-заман импровизасијалара мә'руз галачагды вә бу күн онлары «Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә с. гәһрәманлыг дастанлары кими јалныз бәдии абидә кими алачаг идик. Һәлә орта әсрләрдә ади шаһларын мәдһи илә бағлы идеализәси, фөвгәл'адә тәгдими тәчрүбәси көстәрир ки, гәдимләрдәки гејри-ади һөкмдарларын да гејри-адилији бир гәдәр шиширдилмишдир. Тәбии ки, кәләчәк нәсилләр дә бу шиширтмәни давам етдирмиш вә тарихи шәхсијјәт бә'зән тамам әфсанәвиләшдирилмишдир; бу әфсанәләшдирмә бәдииләшдирмә демәкдир. Беләликлә, бүнөврәсиндә там тарихи әсәр олан «Дәдә Горгуд» китабы нәсилдән-нәслә бәдииләшә-бәдииләшә кәлмишдир. Бу тарих әсәрләри јазылы шәкилдә маддиләшдијиндән, нәсилдән-нәслә ағыз васитәсилә кәлдијиндән тарихилик фасиләсиз олараг бәдиилијә чеврилмәсиндә давам едир. Мәсәлән, «Дәдә Горгуд» китабы XX әсрдә јазыја көчүрүлсә иди, онун тарихилији даһа да азала биләрди, јахуд, дејәк ки, «Короғлу» XV—XVII әсрләрдә јазыја көчүрүлсә, 3—5 әсрлик импровизасијаја мә'руз галмаса иди, индикиндән даһа чох тарихилијә малик оларды. Инди «Дәдә Горгуд»да көрүлән тарих адәт-ән'әнәләрдир—тој, јас, бајрам мәрасимләри, хөрәк вә кејим адларыдыр, силаһ нөвләри вә дөјүш тактикасыдыр... ки, бунлар да бәдиилијин тәркибинә чеврилиб.

Оғуз елинин баш сәркәрдәси Газан ханын әтрафы белә тәгдим олунур: «Сағда отуран сағ бәјләр. Солда отуран сол бәјләр. Ешикдәки инаглар. Дибдә отуран хас бәјләр» (4, 62). Бу, Газан ханын дөвләт апаратында рәјасәт һеј'әтинин гурулушудур; ханын сағында вә солунда отуран бәјләрин гошун башчыларынын бу јери дөјүш мејданындакы мөвгеләринә ујғундур. Дастандакы бу отуруш тәсвиринин тарихи семантикасыны Рәшидәддинин «Тәварих»индәки тәгдиматын аналокијасы үзрә гаврамаг олар: «Оғузун алты оғлу олуб, һәрәсинин дә дөрд оғлу вар иди. Оғуз ордунун сағ вә сол чинаһларыны онлара белә бөлүшдүрмүшдү: Сағ чинаһ—Күнхан (вә дөрд оғлу), Ајхан (вә дөрд оғлу), Јулдузхан (вә дөрд оғлу); Сол чинаһ—Көјхан (вә дөрд оғлу), Дағхан (вә дөрд оғлу), Дәнгизхан (вә дөрд оғлу) (6,76).

Јахуд Газан хан озан гијафәсиндә кәлмиш Бамсы Бөјрәјә дејир: «Дәли озан, дөвләтин дәпди. Бәјләр, букүнкү бәјлијим бунун олсун, Гојун нә јерә кедирсә, кетсин; нејләрсә, еләсин» (4,62). Бу, гәдим дөвләт гурулушунда һөкмдарын надир тәлтифләриндәндир, өзүнәмәхсус шәкилдә гәдим демократија формаларындандыр—дөвләт башчысы удуздуғу мүбаһисәнин мәзмунуна көрә 1—3, 5—7 күн һакимијјә-

тини тәһвил вериб. Дастанда белә филолог көзү илә көрүнән, нечә дејәрләр, уздә олан тарихилик фактлары чохдур. Даһа инчә тарихилији, унудулмуш, архаик тарихи исә гәдим дөвр мүтәхәссиси тарихчи ашкар едә билир (мәсәлән, бах: 3,51—56)—демәли, филологун јалныз бәдиилик факты сајдығы деталы тарихчи өз илкин һүгугунда ашкарлајыр вә демәли, бу абидәни тарихчи дә тарих кими арашдырыр.

Бу да тәсадүфи дејил ки, вахтилә орта әср тарихчиләри «Дәдә Горгуд» бојларыны тарихи һадисә кими шәрһ етмишләр: Әбу Бәкр ибн Абдулла ибн Ајбәк əд-Дәвадаринин «Дүрәр-үт-тичан» (XIV әср), Јазычыоғлу Әлинин «Тарихи-али-Сәлчуг» (XV әср), Бајбуртлу Османын «Тәварихи-чәдиди-мир'ати-чәһан» (XVI әср) әсәрләриндә вә с. Һәтта бунларын һамысындан габаг вә һамысы үчүн илк мәнбә һүгугунда олан, чох мө'тәбәр тарихи гајнаг сајылан Рәшидәддинин «Чами-әт-тәварих» китабында Дәдә Горгуд тарихи шәхсијјәт кими алыныр, дастандакы һадисәләрә тарихи факт кими мүрачиәт олунур (бах: 1,34—47). Көркәмли горгудшүнас М. Еркин әсил тарих кими тәгдим олунан һәмин мә'луматларын дастандан кәлдијини јәгинләшдирир; мәсәлән, Рәшидәддинин әсәри илә бағлы белә нәтичә сөјләјир: «Көрүнүр ки, Горгуд фарсча «Оғузнамә»дә (Рәшидәддинин тарих әсәри нәзәрдә тутулур—Т. Һ.) ханларын ағыл ағсаггалы вә чох сөзүкечәр бир дөвләт мүшавиридир. Онун агил гочалығы, кәрамәт саһиби олмасы, пејғәмбәр заманында јашамыш булунмасы, Бајат бојундан олмасы, ушаглара ад гојмасы, көзәл сөзләр сөјләмәси «Дәдә Горгуд китабы»ндакы хүсусијјәтләринин башдан-баша ејнидир» (1,35). Башга мәнбәләрлә бағлы да буна ујғун нәтичәләр верилир. Әлбәттә, М. Еркин мүвафиг һиссәләри дастанла мүгајисә едәркән, нәзәрдә тутур ки, бунлар тарих дејил, бәдии тәфәккүр нәтичәсидир вә бизчә дә, мүәллифин гәнаәти мәгбул сајылмалыдыр. Анчаг тәкрар едирәм ки, һәмин тарихчиләрин «Дәдә Горгуд» китабына тарихи мәнбә кими сөјкәнмәсинин расионал көкү орадан кәлир ки, дастан өз бүнөврәсиндә бир оғуз нәслинин тарихи олмушдур. Вә әјинти ондан ибарәтдир ки, мин илләрлә ағызда кәзән, импровизасијалар јашамыш—бәдииләшмиш әсәрә гејд-шәртсиз олараг мүәллифләр тарих кими јанашмышлар. О да вар ки, биз һәмин тарихчиләрин әсәрләринә тәнгиди јанашмагла бәрабәр һәм дә еһтијатлы олмалыјыг: бәлкә онларын әлиндә «Дәдә Горгуд»ун ајры варианты олуб, јахуд ола биләр ки, дастаны башга импровизасијада көрүбләр. Мәсәлән, Әд-Дәвадаринин Тәпәкөзлә бағлы бу гејдинә диггәт јетирәк: «Ән сонра бу Тәпәкөзү ...кучлү, үрәкли Аруз оғлу Басат өлдүрмүшдүр. Буну өлдүрмәсинә сәбәб исә оғузлар ичиндә јетишиб, атычылыгда кимсәјә күзәштә кетмәјән бир гыз олмушдур. Чүнки бу гыз Басаты Тәпәкөзү өлдүрмәјә галдырмышдыр. Бир дә Басатын атасы сәбәб олмушдур. Чүнки Басат бу гызы алдығы вә атасына муждә верәрәк кәтирдији заман атасы белә демишдир: мән дә сандым ки, Тәпәкөзү өлдүрмүсән» (бах: 1, 36).

Бунунла бағлы М. Еркин јазыр: «Көрүнүр ки, Ибн Ајбәк Дәдә Горгуд һекајәләрини ичинә алан «Оғузнамә»ни көрмүшдүр. Бурадакы Тәпәкөз «Дәдә Горгуд китабы»ндакы Тәпәкөзүн ејнидир. Јалныз «Дәдә Горгуд китабы»нда гыз мәсәләси јохдур. Бәлкә дә мүәллиф буну Бејрәк вә Гантуралы һекајәләриндәки гызларла гарышдырмышдыр» (1,37). Доғрудан да, елә ола биләр, анчаг белә дә ола биләр ки, Ибн Ајбәкә «Дәдә Горгуд»ун гәдим вариантларындан бири раст кәлибмиш. Буну тәсдигләјән фактлар да вар; мәсәлән, һәмин ибн Ајбәк әлиндә олан «Оғузнамә»дәки һадисәләрин, мә'луматларын бә'зиләринин ислам дүнјакөрүшүнә зидд кәлдијинә ишарә едир: «Фәгәт бу хүсусда бә'зисини *шә'ри-шәриф гәбул етмир. ...Басат илә Тәпәкөз арасында елә һаллар баш верир ки, буну ағыл гәбул едә билмәз; бунлар түркләрин хурафатындан кәлир»* (1,36) (Курсив мәнимдир—Т. Һ.).* Бурада нә ајдын олур—ән азы ики нәтичә: 1) «Дәдә Горгуд» вә бу гәбилдән оғузнамәләр оғузларын кечмиш динләри вә инамлары әсасында гурулмуш ән гәдим јарадычылыг мәһсулларыдыр; 2) Орта әсрләрдә јазыја көчүрүләркән бунлар ислам дүнјакөрүшү бахымындан редактә олунараг чидди дәјишикликләрә мә'руз галмышлар.

Буна көрә дә орта әср тарихчиләриндәки бә'зи мә'луматлары әлдә олан оғузнамәләрлә тутушдуруб нәтичә чыхармаг истәркән нәзәрә алмалыјыг ки, онларын көрдүјү, ешитдији оғузнамәләр даһа әсил вә даһа тарихи олмушдур.

Икинчи гәбилдән јазы абидәләри исә билаваситә тарих әсәрләридир ки, бунлар да, өз нөвбәсиндә, бәдиилик хүсусијјәтләри илә зәнкиндир. Илк елми әсәрләрдә бәдиилик ики чәһәтдән кәлир: 1) үмумијјәтлә, елми дилин илк дөврләриндә образлылыг күчлүдүр; бу, әдәби дилдә бәдии үслубун

* «Дәдә Горгуд»ун јазыја көчүрүлмә тарихи илә бағлы мараглы олдуғу үчүн һәмин мүәллифдән бу јери дә нәзәрә чатдырырам: «Бу мә'лумат бунларын «Улухан Ата Битикчи» китабларындан алынан шејләрдир. Һәмин һиссәләрин тәфсири «Бөјүк Шаһ Баба Китабы» демәкдир. Бу елә бир китабдыр ки, әски түркләрдән монголлар вә гыпчаглар бунунла севинәр вә мәмнун оларлар; бу китабын онларын јанында бөјүк һөрмәти вар. Нечә ки, оғуз түркләринин јанында «Оғузнамә» дејилән бир китаб вар ки, әлдән-әлә кәзир» (1,36). Демәли, XIV әсрдә Дәдә Горгуд һекајәтләри јазыја көчүрүлмүш һалда әлдән-әлә кәзирмиш.

илкинлији илә бағлыдыр—елми үслуб онун базасында формалашыр. Бу о демәкдир ки, өзүндән әввәлкиндән мәнимсәдији һазыр шејләрин ичиндә елми үслуб образлылыға да јолу-болуна јер вермишдир (бу, бәшәри хүсусијјәтдир); 2) Шәрг халгларында, хүсусилә түркдилли халгларда гәдим дөврләрдә тарих әсәрләри, үмумән, јазыја көчмәјиб ағыздан-ағыза јашамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, мәшһур тарихчи Рәшидәддин өз әсәриндә тез-тез «дејирләр ки...» дејә мә'лумат верир (6,84—85 вә с.). Буна көрә дә онларын јајылмасыны, асан јадда сахланмасыны шәртләндирмәк үчүн мә'луматлары бәдии сүжет типинә ујғун гурмушлар (һөкмдар сүлаләләринин, нәсил шәҹәрәләринин әфсанәви, мифоложи әсасда көкләнмәси дә һәмин шәртлә бағлыдыр); нәтиҹә е'тибарилә шифаһилик хасијјәти нәсилдән-нәслә елә импровизасијалар төрәтмиш ки, тарих әсәри халг јарадыҹылығына јахынлашмыш вә ја она чеврилмишдир. Һәгигәтән белә абидәләр «кечмишә доғру тарихләшир, дөврүмүзә доғру бәдиләшир, кетдикҹә, әслинә јахынлашдыгҹа мадди етнографик абидәјә дөнүр, кәлдикҹә, әслиндән узаглашдыгҹа дастанлашыр» (8,28) һәлә бу да вар ки, шифаһи импровизасијаларын ардынҹа бунлары башга динин вә өзкә халгларын нумајәндәләри јазыја көчүрәркән етник-тарихи деталлары шүурлу сурәтдә тәһриф етмишләр. Бу мә'нада шаирин сөзләри әдаләтли сәсләнир: *Тарих бизим олубду, Тарих јазан өзкәләр. Тарихә дүшмәјибди... Бизим тарихи һүнәр* (Н. Һәсәнзадә). Јухарыда адыны чәкдијим тарих әсәрләринин һәр бириндә һәмин бәдиилик хүсусијјәтләри (образлылыг вә бәдии сүжет гәлиби) мүштәрәк шәкилдә мөвҹуддур.

Бу синтактик модели илә ејнән дастан вә нағыл тәһкијәсидир: «Имли анлар ичиб јеји турсунлар, биз Оғуз ханын әтәкиндин јајылған оғланларынынг атларыны ајытынг» (9, ٣١-٣٠ Инди онлар јејиб-ичмәкдә олсунлар биз Оғуз хандан төрәјән оғулларын адларыны дејәк). Јахуд бурада, бир тәрәфдән, сүжет парчасы кими әфсанәвилик, дикәр тәрәфдән, бәдии дилә мәхсус хәлгилик: «Та оғлан бир јашыға јетмәкүнчә анға ат гојмаслар ирди. Оғлан бир јашыға јетди ирсә, Гара хан елгә сан салды, тәки улуғ тој гылды. Тој күни оғланны мә'рин ичингә кәтируб Гара хан бәкләрингә ајытды: Бизнинг бу оғлумуз бир јашыға јетди ирди. Мунға ат гојарсыз тејиб. Бәкләр чаваб бермәсдин оғлан ајытды: Мәнинг атым Оғузтурур» (9, 1) (Оғлан бир јашына јетмәјинчә она ад гојмазларды. Оғлан бир јашына јетинчә Гара хан ҹамаата чар чәкди, улу тој еләди. Тој күнү оғланы мағарын ичинә кәтириб Гара хан бәјләринә деди: Бизим бу оғлумуз бир јашына јетди. Буна ад гојун. Бәјләр ҹаваб вермәмиш оғлан деди: «Мәним адым Оғуздур»).

Оғуз ханын оғланларынын адлары да фолклор аналокијасы үзрәдир: Күнхан, Ајхан, Улдузхан, Көјхан, Дағхан, Дәнизхан (5,41—52; 6,77). Бу, гәдим инамла әлагәдардыр вә һәгигәтән белә адәт олмушдур. Јә'ни белә бәдииләшдирмә тарихилијә ујғундур, бу фантазијанын архасында мүәјјән мәрһәләдәки дүнјакөрүшүн тәзаһүрү олан тарихи реаллыг дурур. Амма көрәк бу «фактлар» өзүнү нечә доғрулдур: Әбүлгазинин «Шәҹәрәји-тәракимә»синә көрә Оғуз хан Нуһун оғлу Јафәсин көтүчәсинин көтүчәсидир (5,39—52) вә онун дүнјаја кәлмәси ислам дининин јарандығы вахта (Мәһәммәд пејғәмбәрин дөврүнә)—бизим еранын VI—VII әсрләринә дүшүр; һәлә Рәшидәддинә көрә, Оғуз хан Јафәсин (Булча ханын) нәтиҹәси сајылыр (6,80) вә онда да Оғуз хан Мәһәммәдин мүасиридир. Биринҹијә көрә Оғуз хан Нуһдан сонра 9-ҹу, икинҹијә көрә 5-ҹи нәсилдир. Доғруданмы бизим еранын VI әсринә гәдәр дүнјанын јашы будур? Һәтта тарихи «узатмаг» үчүн дә аномалијалар едилир; мәсәлән, дејилир ки, Јафәс бир мәнтәгәдә 250 ил јашајыр вә с. Әслиндә бу «узатмаларын» мәнтиги әсасы одур ки, гејри-ади, фөвгәл'адә исте'дады оланлар шәҹәрәјә салынмыш, «халгда мәшһур олмајан, ад-сан газанмајанлар» сијаһыја (шәҹәрәјә) алынмамышлар» (5,71), онларын да өмрү өзүндән әввәлки вә ја сонракы мәшһурларын үстүнә һесабланмышдыр. О бири тәрәфдән, бу «узатмаларла» мәгсәд нәслин улуларыны ислама чатдырмагдыр. Артыг бу, тарихин ислам бахымындан идеоложи редактәсидир. Әслиндә Оғуз ханын исламдан 4 мин ил әввәл јашамасыны тәсдигләјән фикир (5, 71) етник шәҹәрә көкүнә, түрк дилләринин голлара ајрылма мәнтигинә даһа ујғундур. Анчаг һәмин дини-идеоложи тәшәббүс нәтиҹәсиндә түрк халглары тарихиндә мүгәддәс сајылан Оғуз ханын өз нәсилләрини исламијјәтә чағырмасынын «шаһиди» олуруг. Јәгин ки, шифаһи тарихдә Оғузун 3-чү әмисинин гызы илә евләнмәси һадисәси олуб, анчаг јазылы тарих һәмин модели елә дәјишир ки, о, ислам тәблиғатчысына чеврилир: «...Оғуз атын сүрүб ол гызын гатына варды, сирлә ана ајытды ки, билүрсән ки, әммуларым гызларында әксән олдум вә анлары севмәзәм вә анларунла сөһбәт етмәзәм. О сәбәбдә ки, диләдим ки, көк тәнгрисинә иман кәтүрәләр вә аны севичиләрдән оларлар, бәнүм сөзүми әсләмәдиләр...» (7, 142). Көрүнүр ки, шифаһилик вә бәдиилик нәтиҹәсиндә олдуғу кими, идеоложи тәләбләрлә дә әсил тарих тәсһиһләрә мә'руз галыр.

Беләликлә, тарихилији өјрәнәркән тарихи шәртиликләри нәзәрә алмалыјыг; бизим ән гәдим тарихимиз гәдим јазылы вә шифаһи абидәләрин бәдиилији илә елмилијинин говушағында јашајыр; ән узаг кечмишимиз мифләрин, әфсанәләрин,

рәвајәтләрин ичиндәдир. Буна көрә дә биз «Дәдә Горгуд» китабыны сәтир-сәтир өјрәнмәлијик, нағылларымызы чыраглы, зәррәбинлә ахтармалыјыг.

ӘДӘБИЈЈАТ

[1] Ergin M. Dede Korkut kitabi. Ankara. 1958.

[2] Әлијаров С. Азәрбајчан бид'әтчилик һәрәкатына даир әдәби мәнбәләрин арашдырма тәчрүбәсиндән. «Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри». «Елм». Бакы, 1983.

[3] Әлијаров. С. «Дәдә Горгуд» китабынын әсатири рәвајәтләр вә тотемләр дүнјасы: «Гара башым гурбан олсун, гурдум, сана». «Улдуз», Бакы, 1984, №6.

[4] «Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962.

[5] Кононов А. Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958 (Русча тәрчүмәси), с. 35—78.

[6] Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. 1. М.—Л., 1962.

[7] Yazicioglu A. Selcugname (Tatarli J. Eski Türk edebiyati. Sofya, 1973).

[8] Һачыјев Т. Азәрбајчан дили вә түрк етник анлајышлары һагғында. «Мүгајисәли-тарихи түрколокијанын актуал проблемләри», Бакы, 1984.

[9] شجرهٔ تراکمه.خیوا خانی ابو الغازی نینك تألیفی تورور

(«Родословная туркмен», с. ٨٠٣).

Т. И. Гаджиев

ЕДИНСТВО ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ И ИСТОРИЧНОСТИ В ДРЕВНИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Художественные памятники типа «Китаби-Деде Коркут» содержат много исторических фактов, они создавались не как художественные произведения, а как летописи.

Как многие другие исторические произведения Востока, они не нашли отражения в письменности, а существовали в устной форме и из поколения в поколение подвергались импровизации; таким образом со временем приобретали художественность. В свою очередь, исторические труды, как «Сборник летописей» Рашид-ад-дина, «Родословная туркмен» Абу-л-Гази и др., имеют много художественных деталей в стилистико-языковом и структурно-сюжетном планах.

Ј. М. Сејидов

НӘСИМИНИН ДИЛИНДӘ ӘВӘЗЛИК

Нәсиминин дилиндә ишләнмиш әвәзликләр бунлардыр: *мән, сән, о, биз, сиз, бу, ол, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәмин (һаман), ким, нә, һара, нечә, һансы, ганда, гаму, өз, кәнду, бүтүн, чүмлә, һәр, филан, кимсә, кими, бири.*

Бу әвәзликләрин әсас гисми ја ејни илә, ја да мүәјјән фонетик дәјишикликлә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмәкдәдир, бә'зиләри исә (*кәнду, шол, ишбу, ол, чүмлә, шөјлә*) индики дилимиз үчүн ја формал чәһәтдән, ја да бүтөв бир лексик ваһид кими архаик плана кечмишдир. Лакин онларын чохусу башга түрк дилләриндә ишләк сөзләр кими истифадә олунур. Ашағыдакы чәдвәл Нәсими дили әвәзликләри илә мүасир Азәрбајчан дили әвәзликләринин заһири мүнасибәтини көстәрир.

Нәсими дилиндә	Мүасир Азәрб. дилиндә	Нәсими дилиндә	Мүасир Азәрб. дилиндә
мән	мән	һансы	һансы
сән	сән	нечә	нечә
о	о	нечә	нечә
биз	биз	ганда	—
сиз	сиз	гаму	һамы
бу	бу	өз	өз
ол	—	кәнду	
шол	—	бүтүн	бүтүн
шу	—	чүмлә	—
ишбу	—	һәр	һәр
уш	—	филан	филан
шөјлә	—	кимсә	кимсә
белә	белә	—	нәсә
елә	елә	кими	кими
һәмин/һаман	һәмин/һаман	бири	бири
ким	ким	—	бә'зи
нә	нә	—	һачан
һара	һара		

Көрүндүјү кими, Нәсими дилиндәки әвәзликләр кәмијјәтчә бир гәдәр чохдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, нитгдә әвәзлијин ишләнмә тезлији хејли јүксәкдир. Лакин бу тезлик Нәсими дилиндә мүгајисә олунмаз дәрәчәдә јүксәкдир. Әввәла, дејәк ки, Нәсиминин фактик материал үчүн истифадә етдијимиз 673 сәһифәлик «Сечилмиш әсәрләри»нин 616 сәһифәсини әһатә едән јүзләрлә ше'рләриндән јалныз икисиндә (сәһ. 68, 125), јахуд, китабын икичә сәһифәсиндә әвәзлијә тәсадүф етмәдик. Бир, ики, ја үч әвәзлијин ишләндији ше'рләр исә олдугча азлыр. Елә ше'рләр вар ки, онларда ишләнән әвәзликләрин сајы отуза, гырха чатыр; тәк-тәк ше'рләрдә исә әллијә галхыр, һәтта әллини дә ашыр. Мәсәлән, мәшһур «Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам» мәтләли ше'риндә (сәһ. 319—320) 53, «Дүну күн мүнтәзирәм мән ки, бу пәркар нәдир?» мәтләли ше'риндә исә (сәһ. 327—328) 55 әвәзлик ишләнмишдир. Ашағыдакы тијуғда 18 мүстәгил мә'налы сөзүн доггузу әвәзликдир:

Еј күнәш мән бундајам, сән андасан,
Тагәтим сәнсиз кәсилди, гандасан?
Шол күнәш рухсарә, еј мәһ, бәндәсән.
Сән ана та бәндәсән, табәндәсән. (сәһ. 605).

Әвәзликләрин ишләнмә тезлијинә көрә һеч бир Азәрбајчан шаиринин, үмумән һеч бир Азәрбајчан јазычысынын дилини Нәсими дили илә мүгајисә етмәк мүмкүн дејил. Бу, бир тәрәфдән, Нәсиминин бәдии үслубу илә, бу үслубда әвәзликләрин ролу илә әлагәдардыр, дикәр тәрәфдән вә әсасән Нәсиминин фәлсәфи бахышлары, инсана мүнасибәти илә бағлыдыр.

Әввәла, гејд едәк ки, Нәсими дилиндә дә, мүасир Азәрбајчан дилиндә олдугу кими, әвәзликдән бир лексик ваһид, бир дил факты кими истифадә едилир; бәрсиз-бәзәксиз сөз кими. Бурада «мән»—мәндир, биринчи шәхсин тәкини билдирән әвәзликдир, һеч бир башга мә'на чалары јохдур; о (мән) һәр һансы мә'лум вә ја гејри-мә'лум шәхси билдирир. «Сән» дә—сәндир; икинчи шәхсин тәкини билдирән әвәзликдир; онун да һеч бир мә'на чалары јохдур; һәр һансы бир мә'лум вә ја гејри-мә'лум шәхси билдирир. Башга әвәзликләр дә бунлар кими.

Сән мана јар ол ки, көнлүм бир дәхи јар истәмәз,
Көнлүмүн дилдары сәнсән, өзкә дилдар истәмәз.
Чәннәти-әднин тамашасы рухун күлзарыдыр,
Ким ки шол күлзары булду, өзкә күлзар истәмәз.
Та әбәд һирман имиш һәгдән нәсиби һәр ким ол
Сәндән, еј дилбәр, ики аләмдә дидар истәмәз.
Көнлүмүн мәгсуди сәнсән, һачәти һәгдән будур,
Һачәтиндән ајру көнлүм нәснә, зинһар, истәмәз... (сәһ. 65)

Јенә мүасир дилимиздә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә әвәзликләр мүхтәлиф синтактик вәзијјәтләрдә ишләнир, синтактик категоријаларын формалашмасында көмәкчи рол ојнајыр (бу һагда ајрыча бәһс едиләчәкдир).

Нәсими дилиндә әвәзликләрин бәдии фигурлар кими истифадәси ади һал алмышдыр; шаир мүсбәт мә'нала сөз ојунуну—поетик сөз ојунуну чох вахт әвәзликләр үзәриндә гурур; бир сыра һалларда мисранын мә'на јүкү әвәзликлә ифадә олунмуш үзвүн үзәринә дүшүр әвәзлик тез-тез мәнтиги вурғулу олур.

Дүшдү көнүл ала көзүн ағынаву гәрасинә,
Ајрыг ачында кимсәнин ағы нәдир, гәраси нә?
Кәлди фәғанә чан јенә, неј кими, сүзу дәрд илә,
Ким нә билир, бу хәстәнин дәрди нәдир, дәваси нә?
Нејләрәм мән бунда дуруб, чүнки дилдар андадыр
Санма ким, анда дедиким Бурса ја Ларандадыр. (сәһ. 202)

Бунунла әлагәдардыр ки, ејни әвәзлијин мүхтәлиф вә ја ејни грамматик формада мисранын әввәлиндә, дахилиндә, хүсусән сонунда (гафијә кими) тәкрары Нәсими ше'риндә ади һалдыр; *«Сән сана* кәл, *сән, сәнә* һаг јар ола» (сәһ. 626); «Сөз олубдур, *кәнду* сөз сөјләр әјан, *Кәнди кәнди* затини ејләр бәјан»; «Һәр сифәтдән хали етмиш *кәндузун*, *Кәнди кәнду* үзинә тутмуш үзүн» (сәһ. 624).

Нәсими дилиндә әвәзлијин ишләнмә тезлијини тә'мин едән әсас амилләрдән бири, дедијимиз кими, шаирин һәјата, дүнјаја, инсана вә тәбиәтә, әтрафында баш верән тәбии һадисәләрә, каинатын сирләринә бахышдыр; бу сирләри ашкар етмәк, өјрәнмәк еһтирасыдыр; бу сирләри ачмаг, халга-инсана бәјан етмәк еһтирасыдыр.

Мәһз бу сәбәбдәндир ки, Нәсими ше'риндә суал әвәзликләри баш алыб келир: «Бир нәзәр ејлә, дөндолу, көр ки, чаһан бәшәр нәдир?»; «Кәлди кәлән фәна үчүн, кери онә сәфәр нәдир?» (сәһ. 459); «Зулмәт ичиндә көрүнән шәмс илә бу гәмәр нәдир?» (сәһ. 460); јахуд «Дүну күн мүнтәзирәм мән ки, бу пәркар нәдир? Күнбәди-чәрхи-фәләк, кәрдиши-дәввар нәдир?» «Бу догуз чәрхи-мүтләг нәлән олду тәртиб, Фәләк алтында дөнән көвкәби-сәјјар нәдир?» (сәһ. 327); јахуд «Дүрри-бејзалир вүчудин, һаг нишанм гандадыр? Заһиру батин чү сәнсән, бәс филани гандадыр? Ламәканидир вүчудин гүл-кәфа шәһриндә уш, Ол рухун инна-иләјна бу бәјани гандадыр? Кирпикин Товрату Инчилу зәбурун сирридир, Дөрд китабын мә'ниси сәб'ул-мәсани гандадыр?» (сәһ. 477):

Әлләмәл-әсма ибарәтдир нәдән?
Сурәји-таһа ишарәтдир нәдән?
Аләми-хаки кинајәтдир нәдән?
Ләвһи-мәһфузи бәшарәтдир нәдән? (сәһ. 605).

Нәсиминин бир сыра ше'рләри һәр бир чүмләси хүсуси тәдгигат вә ја изаһат тәләб едән белә суал-мисралар, суал-бејтләр үзәриндә гурулмушдур.

Әвәзликләрин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә илә белә фикирләрин мүстәгим вә бәдии ифадәсинә аид чох мүхтәлиф нүмунәләр кәтирмәк олар. Лакин биз даһа чох семантик-фәлсәфи тәдгигат тәләб едән бу мәсәләнин дәринлијинә вармаг ишини бир тәрәфә гојур, бу мә'нада јалныз бир-ики шәхс әвәзлијинә диггәти чәлб етмәк истәјирик.

«Мән» әвәзлији Нәсими дилиндә тез-тез өз мә'на даирәсиндән чыхыр, бу вә ја дикәр шәхси дејил, бәшәр, үмумән инсан мә'насы алыр. Бу мә'нада «мән» бәрабәрдир «инсан». Инсан исә Нәсими дүнјасында һәр шејдир вә јахуд һәр шеји өзүндә бирләшдирән, әһатә вә әкс едән варлыгдыр—мадди вә мә'нәви варлыгдыр, «Мән» бәрабәрдир һәмин «варлыг». Бу мә'наны Нәсими өзүнә истинад етсә дә, онун әһатә даирәси даралмыр, чүнки елә «Нәсими» дә бәрабәрдир «инсан». Бу мән—инсан каинатын ејнидир («Ол таһиди-гејби мәнәм ким, каинатын ејнијәм»—сәһ. 429); бу мән—инсанын вүчуду он сәккиз мин аләмин ифадәчисидир («Чүн он сәккиз мин аләмә олду вүчудум ајинә»—сәһ. 429).

Она көрә дә Нәсими тә'лиминдә һәр шеј «мән»дә чәмләнир, «мән»дә јурд салыр, «мән»дә ифадә тапыр; көрдүјүн, ешитдијин, билдијин, һисс етдијин; вар олан, тәсәввүрә кәлән—һамысы мәнәм, мәндәдир. Узун олса да бир ше'ри бура көчүрмәјә билмирик.

Чешмеји-һејван мәнәм, мәндәдир аби-һәјат,
Дур, нечә бир јатәсән физ-зүлмәтил-мәмат.
Чәннәтү һури мәнәм. Көвсәрү Туби мәнәм,
Нарију нури мәнәм, һәм сусузам, һәм Фәрат.
Чәрхи-мәәләг мәнәм, фаили-мүтләг мәнәм.
Һәгг иләјәм, һәг мәнәм, ајәт илә бәјјинат.
Бағ илә бостан мәнәм, тазә күлүстан мәнәм.
Кафирә туфан мәнәм, мө'минә Нуһун-нәчат.
Гибләву иман мәнәм, сурәти-рәһман мәнәм
Ләвһ илә Гур'ан мәнәм, һәм оручам, һәм сәлат.
Һөччәти-бүрһан мәнәм. Мусији-Имран мәнәм.
Јусифи-Кән'ан мәнәм, Мисо илә гәнду нәбат.
Һәм јетирән, һәм јетән, һәм битирән, һәм битән,
Чүмлә мәнәм, чүмлә мән, дәһр илә һәм каинат.
Кәнчи-ниһан уш мәнәм, көвни-мәкан уш мәнәм.
Чүмлә дә чан уш мәнәм, вачиб илә мүмкүнат.
Шәм илә пәрванәјәм, бәһр илә дурданәјәм.
Мәсчиду мејханәјәм, мә'бәд илә совмәнат.
Әрши-мүнәггәш мәнәм, чар илә нөһ, шеш мәнәм.
Һәм һәсанат ишләрәм, һәм гылырам сәјјиат,
Бај илә јохсул мәнәм, јолчу илә јол мәнәм,
Ким ки бу мәнсубәји ојнамады, олду мат.
Мүлк илә малик мәнәм, мүһјүвү һалик мәнәм,
Мүршиду салик мәнәм, абиди-әснаму лат.
Гаф илә әнга мәнәм, аб илә сәгга мәнәм.
Чүмләдә һәгга мәнәм, уштә таныг шеш чәһат
Һәшр илә мәһшәр мәнәм, саһиби-көвсәр мәнәм,
Һәм кәзәрәм дәрбәдәр, әһли-зәкатәм, зәкат.
Әһсәни-тәгвимә чүн гылмады шејтан сүчуд.
Үјма ана сәчдә гыл, лә'н ет, аны нарә ат.
Ким ки диларам илә өмрүнү сәрф ејләди,
Һәр күнү ејд олду ејд, һәр дүнү гәдру бәрат
Мө'минә мө'миндүрүр күзкү, арыт күзкүнү.
Тә көрәсән сән сәни, зат оласан, һәм сифат
Нәфсини һәр кимсә ки танымады, шүбһәсиз.
Арифи—рәбб олмады, јетмәди ол бисәбат.
Кәнду вүчудиндә чүн булду Нәсими сәни.
Билди јәгин кәндидир мәзһәри-әнвари-зат.

(сәһ. 494—495)

Бу садалама, «мән»ин мә'на јығымы дикәр ше'рләрдә давам едир вә шаир ағыла сыған вә сығмајан һеч бир шеји, һеч бир анлајышы «мән»дән кәнара бурахмыр, бунун нәтичәсидир ки, һәр шеј «мән»ә сығыр, «мән» исә һеч шејә сығмыр; чаһана, мәкана, замана, шәрһи-бәјана, чисми илә чана, бәһрәву кана, лисана... сығмыр. Будур јенә «Мәндә сығар ики чаһан...» ше'ри.

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам.
Көвһәри-ламәкан мәнәм, көвну мәканә сығмазам.
Әршлә фәршү кафү нун мәндә булунду чүмлә чүн.
Кәс сөзүнүвү әбсәм ол, шәрһи-бәјанә сығмазам.
Көвни-мәкандыр ајәтим, затидүрүр бидајәтим,
Сән бу нишанла бил мәни, бил ки, нишанә сығмазам.
Кимсә күману зәнн илә олмады һәгг илә билиш
Һәгги бәлән билир ки, мән зәнну күманә сығмазам
Сурәтә баху мә'нини сурәт ичиндә таны ким.
Чисм илә чан мәнәм вәли, чисм илә чанә сығмазам
Һәм сәдәфәм, һәм инчијәм, һәшрү сират әсинчијәм,
Бунча гумашу рәхтилә мән бу дуканә сығмазам.
Кәнчи-ниһан мәнәм мән уш, ејни-әјан мәнәм мән уш,
Көвһәри-кан мәнәм мән уш, бәһрәву канә сығмазам.
Кәрчи мүһити-ә'зәмәм, адым адәмдир, адәмәм
Тур илә күнфәкан мәнәм, мән бу мәканә сығмазам
Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһрилә һәм заман мәнәм.
Көрләтифеји ки, мән дәһрү заманә сығмазам.
Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм, чар илә пәнчу шеш мәнәм.
Сурәти көр бәјан илә, чүнки бәјанә сығмазам,
Зат иләјәм сифат илә, күлшәкәрәм нәбат илә
Гәдр иләјәм бәрат илә, бәстә дәһанә сығмазам.
Нарә јанан шәчәр мәнәм, чәрхә чыхан һәчәр мәнәм.
Көр бу одун зәбанәсин, мән бу зәбанә сығмазам
Шәһд илә һәм шәкәр мәнәм, шәмс мәнәм, гәмәр мәнәм.
Руһи-рәван бағышларам, руһи-рәванә сығмазам.
Тир мәнәм, кәман мәнәм, пир мәнәм, чаван мәнәм.
Дөвләти-чавидан мәнәм, ајинәданә сығмазам,
Кәрчи бу күн Нәсимијәм, һашимијәм, гурејшијәм
Мәндән улудур ајәтим, ајәтә, шанә сығмазам.

(сәһ. 319—320)

Һәрдән «сән» әвәзлијинин мә'насы умумиләшәрәк «мән» мөвгејинә јахынлашыр. Бу һалда о да («сән» әвәзлији) мүрачиәт олунан, ешидән, динләјән, шәхсдән ајрылыр, умумән инсан мә'насы алыр вә о да «мән»кими—«Һәм чаһанын ејнисән, һәм чисмү чан», «Сәндән олду, һәр нә ким олду әјан» (сәһ. 603) мөвгејиндә тәгдим едилир. Јахуд она «Сәндәдүр шол кәнчи-пүнһан, сәндә вар, Гәтрәсән ки, бәһри-умман сәндә вар» (сәһ. 626) кими дахили әһатә вә кенишлик верилир. «Сән» дә «дүрри-кани-һәр шеј», «ламәкан», «ваһидијеканә» һесаб едилир вә дејилир: «Затинә кимсә ирмәз, вәсвини кимсә билмәз» (сәһ. 389). Беләликлә, «сән»—инсан, сән—аллаһ бәрабәрлији алыныр. Нәһајәт, ашағыдакы мисралары охучулара тәгдим едирик.

Һәг тәаланын кәламы сәндәдир.
Фа -вү зад ол бил ки, ламы сәндәдир.
Рәвзәнин дарүссәламы сәндәдир
Көр кәлами һәм сәлами сәндәдир
Кәл ки, сәнсән, әршү күрси сәндәдир.
Бисту һәшту сиву дуси сәндәдир,
Еј *Мәсиһа*, руһи-гүдси сәндәдир.
Һәгмисән, јохса ки, әкси сәндәдир?
Еј көнүл һәг сәндәдир, һәг сәндәдир.
Сөјлә һәгги ким, әнәлһәг сәндәдир.
Нури мүтләг, зати мүтләг сәндәдир.
Мүсһәфин һәрфи мүһәггәг сәндәдир. (сәһ. 579).

Бу истигамәтли изаһаты мүәјјән дәрәчәдә «биз», «сиз», «бу», «о», «ол» вә дикәр әвәзликләр үзрә дә апармаг мүмкүндүр. Лакин биз һеч бир гапыдан, еләчә дә әвәзлик гапысындан сирли-сораглы Нәсими аләминә, Нәсиминин мә'налар аләминә дахил олмаг истәмирик, буна чәсарәт етмирик: јухарыдакы өтәри гејдләримизлә Нәсими дилиндә әвәзлијин ишләнмә тезлијинин сәбәбини көстәрмәк истәмишик.

Әсас мәгсәдимиз исә Нәсими дилиндә әвәзлијин грамматик мөвгејини, бу мә'нада онун, бир нитг һиссәси кими, инкишаф сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәкдир ки, бу мәгаләдә һәмин чәһәтә тохунмуруг.

Ю. М. Сеидов

МЕСТОИМЕНИЯ В ЯЗЫКЕ НАСИМИ

РЕЗЮМЕ

Вот они: мән, сән, о, биз, сиз, бу, ол, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәмин/һаман, ким, нә, һара, һансы, нечә, нечә, ганда, гаму, өз, кәнду, бүтүн, чүмлә, һәр, филан, кимсә, кими, бири.

Многие из них употребляются в современном азербайджанском языке.

Частота употребления местоимений в языке Насими очень высока и с этой точки зрения язык Насими несравним с языком других писателей.

В статье объясняются причины такой частоты употребления, указывая, что в языке Насими местоимения не только являются обыкновенными лексическими единицами, но и литературно-художественными фигурами; в поэтическом отношении игра слов в этом языке ведется часто на основе местоимений. К тому же, местоимения являются и средством выражения философских взглядов поэта.

Ә. А. Бағыров

XVII—XVIII ӘСРЛӘР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИ АБИДӘЛӘРИНДӘ МӘСДӘР ВӘ ФЕ'ЛИ СИФӘТ ФОРМАЛАРЫ

Түрк дилләринин бир чохунда фе'лин мәсдәр формасы там формалашмамышдыр. Б. А. Серебренников вә Н. З. Һаҹыјева көстәрирләр ки, бу форма мүасир түрк дилләриндән јалныз Азәрбајҹан, түрк, түркмән, өзбәк, ујғур вә гагауз дилләриндә там инкишаф просеси кечирмишдир (10,238). Бу дилләрдә мәсдәрин *-маг//мәк* формасы кениш ишләдилир.

В. В. Радлов түркологијада илк дәфә Орхон-Јенисеј абидәләринин дилиндә (VII—VIII әсрләр) *-маг//-мәк* шәкилчили мәсдәрин мөвҹуд олдуғуну көстәрирсә дә, А. М. Шербакын рә'јинчә, бу фикир мүбаһисәлидир. (11, 161).

Түркологијада *-маг//-мәк* шәкилчисинин мәншәји һаггында бир сыра башга фикирләр дә ирәли сүрүлмүшдүр (4,39—45). Азәрбајҹан дилинин јазылы абидәләринин, онун диалект вә шивәләринин, мүасир Азәрбајҹан әдәби дил материалларынын тәһлили јухарыдакы фикирләрин доғрулуғуну тәсдиг едир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә мәсдәрин тарихи аспектдә тәдгиги нәдәнсә унудулмушдур. Мүхтәлиф тәдгигат әсәрләриндәки өтәри гејдләр нәзәрә алынмазса, дилимизин тарихиндә мәсдәрин әһәмијјәти, онун кечирдији инкишаф јоллары, грамматик вәзифәләри системли тәдгигатдан кәнарда галмышдыр. Һ. Мирзәзадәнин Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасына аид дәрслијиндә мәсдәр һаггында һеч бир сөз дејилмир.

Гејд едәк ки, тарихи аспектдә мәсдәрин фе'лин вачиб формасынын ифадәсиндәки ролу һаггында, данышылмышдыр (8,198—205).

XVII—XVIII әсрләрә аид јазылы абидәләрин дил материалында *-маг, -мәк* шәкилчисинин тәһлили көстәрир ки, әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, сонракы дөврләрдә дә мәсдәр ја фе'л ады билдирмәјә, ја да фе'лин вачиб шәклинин аналитик јолла (*кәлмәк кәрәк, алмаг кәрәк*) ифадәсинә хидмәт етмишдир. Дејиләнләри сүбут етмәк үчүн XVII—XVIII әсрләрин дил хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирән нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

а) Фе'ли ад вәзифәсиндә

1. Вәрга илә гылмаг ашиналыг,
Вермәк о чырағә рөвшәналыг. (Мәсиһи)

2. Ешг тәк кетмәкдә субһи-вәсл биарам олур,
Сејл тәк кәлмәкдә сјләр шами-һичран изтираб. (Гөвси)

3. Көнүл пәрдәләриндә ешги пунһан ејләмәк олмаз,
Сәни үшшаг гәтлиндән пешиман ејләмәк олмаз. (Саиб)

4. Ејләјә билмәз иди ким изһар,
Етмәјә ләк һаләтин тәкрар (Әмани)

5. Мәним сәламәтлик хәбәрими вә интизар галмағымы
билдир («Шәһријар» дастаны)

6. Еләә ки, тахылды бурнуна чешмәк,
Гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк,
Ушаглар ичинә дүшәр күлүшмәк
Сәнин дә ачығын тутар, ағларсан. (Вагиф)

б) Фе'лин вачиб формасынын аналитик јолла ифадәсиндә мәсдәрин иштиракы:

1. Бир-биринин һалыны *сормаг* кәрәк диванәләр.
(Гөвси)

2. Бу иш битмәк кәрәк, јохдур чарәси («Шәһријар» дастаны)

3. Ким ки, зөвг истәр, бүти-шириндәһан *севмәк кәрәк*,
Лә'ли хәндан, ләһчәси шәккәрфешан *севмәк кәрәк*.
(Вагиф)

XVII—XVIII әсрләр Азәрбајҹан јазылы абидәләриндә фе'лин тәсрифләнмәјән формасы олан мәсдәрин тарихи планда ишләнмәси көстәрир ки, онун јухарыда гејд олунан биринчи функсијасы даһа да инкишаф етмиш, мүасир әдәби дилимиздә сабитләшмишдир. Икинчи функсијасы исә мүасир Азәрбајҹан дилиндә архаикләшмишдир.

Фе'ли сифәт һәм фе'л, һәм дә сифәтин хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирир. Фе'л әшјанын һал вә һәрәкәтинин сифәт әламәтини билдирир. Фе'ли сифәт әшјанын һәрәкәтлә бағлы олан әламәтини билдирир. Фе'ли сифәтин белә хүсусијјәти вә ҹүмләдәки мөвгеји онун тәдгиги вә өјрәнилмәси ишини чәтинләшдирмиш, түркологијада бунунла әлагәдар мүхтәлиф фикирләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Азәрбајчан дилчилијиндә фе'ли сифәтләри Һ. Мирзәјев тәдгиг етмиш, намизәдлик диссертасијасы јазмыш, монографија чап етдирмишдир (7). Тарихи аспектдә фе'ли сифәт проблеми Һ. Мирзәзадәнин (6,275—281) түрк дилләри илә мүгајисәли шәкилдә исә Ф. Р. Зејналовун (2,114—119) әсәрләриндә әтрафлы шәрһ олунур.

Азәрбајчан дили грамматик гурулушунда фе'ли сифәтин формалашмасындан бәһс едәркән Һ. Мирзәзадә јазыр: «Фе'ли сифәт вә ја... сифәтләндирмә габилијјәти кәсб етмиш фе'лләр Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушу системиндә олдугча гәдимдир. Өзүнүн инкишафы просесиндә һәмишә һәјатилијини сүбут етмишдир. Фе'ли сифәтләрин әмәлә кәтирилмәсиндә јахындан иштирак едән шәкилчиләр дә бу просесдә гәдим вә мәһсулдар олмушдур» (6,275).

XVII—XVIII әср Азәрбајчан дили јазылы абидәләриндә ашағыдакы фе'ли сифәт шәкилчиләри мөвчуд олмушдур.

1) *-ар, -әр шәкилчиси.* Бу шәкилчи фе'ли сифәтин дүзәлмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Мүасир әдәби дилдә архаикләшмишдир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә мөвчуд олмушдур; мәсәлән: *Күл тигин абидәсиндә «...көрүр көзүм көрмәз тәг билир билигим билмәз тәг болты*-Көрән көзүм көрмәз тәк, билән биликим билмәз тәк олду» (5,33), чүмләләриндәки -үр шәкилчиси -ар, -әр фе'ли сифәт шәкилчисинин гәдим вариантларындан бири олмушдур.

Һәмин шәкилчи илә дүзәлән фе'ли сифәтә «Китаби-Дәдә Горгуд»да да раст кәлирик: *Дәли Домрулун көрүр көзү көрмәз олду, тутур әлләри тутмаз олду* (1,178).

Дилимизин илкин чағлары үчүн сәчијјәви олан белә фе'ли сифәтләр орта әсрләрдә (XIV—XVI), һәмчинин XVII—XVIII әсрләрдә дә мәһсулдар олмушдур. Бизим үзәриндә ишләдијимиз әсәрләрдә ишләнмиш фе'ли сифәт шәкилчиләрини Һ. Мирзәзадә дә гејдә алмышдыр (6,275):

Кенә јанар ода салды чанымы
Јанар од ичиндә чан алдығыны (Вагиф)

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, тарихән Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмиш *-ар, -әр* шәкилчили фе'ли сифәт формасы сонралар архаикләшмиш, лакин диалект вә шивәләримиздә, әсасән, илкин формаларында өзүнү мүһафизә етмишдир. *Көрәр көзүнә нолду онун бејгафыл* (Шамхор); *Гачар әахлајы нијә тутулду көрәсән?* (Товуз) вә с. (9,95).

Ону да көстәрәк ки, бу чүр һаллар дикәр түрк дилләриндә дә мөвчуддур (11,170).

2) *-ан, -ән* шәкилчиси. Фе'ли сифәт шәкилчиләри ичәрисиндә өзүнүн мәһсулдарлығы вә гәдимлији илә сечилир.

Б. А. Серебренников көстәрир ки, һәмин шәкилчинин тарихи инкишафы гәдимдир, *-а* вә *-н* шәкилчиләринин лексик-семантик говушмасындан төрәмишдир (10,231).

XVII—XVIII әсрләрин Азәрбајчан јазылы абидәләриндә мәһсулдар сурәтдә ишләнән *-ан, -ән* фе'ли сифәт шәкилчисинә мүвафиг мисаллар:

Һүзүр гәдри билән әндәлибидән сор ким,
Хәзан бир-ики нәфәс чох, јүз ил баһар аздыр. (Гөвси)
Деј көрән әндәлиб идим ки, баумиди-баһар
Көнлүмүн камича кәрдүм кули-хәнданумни. (Әмани)
Кечән күнләр бир-бир дүшдүкчә јада... (Видади)
Диндирмәмиш верә көнүлдән хәбәр
Ишарә анлајыб һал билән кәрәк. (Вагиф)

Көрүндүјү кими, *-ан, -ән* шәкилчили фе'ли сифәтләр семантик чәһәтдән индики замана аид олур. Буна көрә дә бунлар мүасир дилимиздән фәргләнмир. Дикәр тәрәфдән, кәтирдијимиз мисалларда һәмин шәкилчиләрин ифадә етдији мә'налар бунларын XVII—XVIII әсрләрдән чох-чох әввәлләрдә формалашыб сабитләшдијини дә сүбут едир.

3) *-мыш, -миш, -муш, -мүш* шәкилчиси. Бу шәкилчи дә Азәрбајчан дилиндә ән гәдим заманлардан мәһсулдар олан фе'ли сифәт шәкилчиләриндәндир.

Семантик чәһәтдән кечмиш заманла бағлы вәзијјәти билдирән *-мыш, -миш, -муш, -мүш* шәкилчили фе'ли сифәтләр Азәрбајчан дилинин XVII—XVIII әсрләрә аид јазылы абидәләриндә дә мә'на вә синтактик вәзифә бахымындан өзүнүн сабитлији илә сәчијјәләнир. Бунлара даир нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

1. Тутулмуш көнлүмү чан илә шадан ејләмәк олмаз,
Әл илә пүстәнин ағзыны хәндан ејләмәк олмаз. (Саиб)
2. Өтмүш сөзү сөјләмәк хәтадыр (Мәсиһи)
3. Фәләк салды дүрлү-дүрлү одлара
Шан-шан олмуш, јараланмыш көнлүмү (Видади)

Көрүндүјү кими, *-мыш, -миш, -муш, -мүш* фе'ли сифәт шәкилчиләри дә о бири шәкилчиләрдән мүәјјән бир истисналыг тәшкил етмирләр. Бунлар да мүасир дилимизин (һәм әдәби дил, һәм дә үмумхалг данышыг дили) о бири шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли сифәтләрин јеринә јетирдији семантик, лексик вә грамматик функсијалары дашыјырлар. Бу мәгаләдә биз анчаг бу үч фе'ли сифәт шәкилчисиндән бәһс етмәклә кифајәтләнирик.

Беләликлә, XVII—XVIII әсрләрин Азәрбајҹан дили абидәләриндән нүмајиш етдирдијимиз бу нүмунәләр belә бир мүлаһизәни ирәли сүрмәјә имкан верир ки, дөврүн әдәби дилинин нормативләшмәси просесиндә фе'ли сифәтләр дә, муәјјән дәрәҹәдә, әһәмијјәтә малик олмушдур.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ergin M. Dede Korkut kitabı, Ankara, 1958.

2 Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, II һиссә (фе'лләр), АДУ нәшри, Бакы, 1975.

3 Kitabi-Dədə Qorqud. Azərnəşr. Bakı, 1939.

4 Кузнецов П. О происхождении инфинитива на -мак. «Советская тюркология», Баку, 1983, № 3.

5 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, М.—Л., 1951.

6 Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы. Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962.

7 Мирзәјев Һ. Муасир Азәрбајҹан дилинин морфолокијасындан хүсуси семинар. АПИ-нин нәшри, Бакы, 1971.

8 Рәһимов М. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1965.

9 Садыхов Б. Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасындан хүсуси курс. Бакы, 1977.

10 Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979.

11 Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). «Наука», Л., 1977.

С. Г. Әлизадә

XVI ӘСР АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН ОРФОГРАФИК ХУСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Орта әсрләрин јазылы абидәләри үзәриндә мүшаһидәләр көстәрир ки, XV—XVII әсләрдә түрк халглары әрәб графикасынын мүхтәлиф хәтт нөвләри ичәрисиндә нәстә'лигдән даһа чох истифадә етмишләр.

Кишвәри, Нәваи, Фүзули, Хәтаи, Сурури, Баги кими көркәмли сәнәткарларын елм аләминә мә'лум олан ән гәдим диван нүсхәләри, Һәгиринин «Лејли вә Мәҹнун»у, Харәзминин «Мәһәббәтнамә»си (XVI әср нүсхәси), еләҹә дә «Шүһәданамә» вә «Шејх Сәфи тәзкирәси», Садиги Китабдарын «Тәзкиреји-мәҹмәул-хәвас»ы, Т. Иманинин «Бәдаул-луғәт»и вә с. нәстә'лигла јазылмышдыр.

Нәстә'лиг хәттинин түрк халглары арасында узун мүддәт ишләнмәси, мирзәләрин, хәттатларын бу хәтт нөвүнә үстүнлүк вермәләри тәсадүфи дејилди. Нәстә'лиг өзүнә гәдәрки хәтт нөвләринә, хүсусән нәсхә нисбәтән ајдын охунан хәтт иди. Дикәр тәрәфдән, нәстә'лиг нәсхә нисбәтән инҹә јазылдығы кими, көзә хош көрүнүр, онун һәрфләри јығҹам јазылдығы үчүн аз јер тутур, сүр'әтлә јазылыр вә аз вахт апарырды (5, 29). Г. А. Дарабади јазыр ки, «јени хәтт нөвү олмаг е'тибарилә нәстә'лиг милли зәмин үзәриндә јаранмышды» (6,17). XV—XVI әсрләрдә «нәсх *әрәби,* нәстә'лиг исә *әҹәми* хәтт сајылырды. Күндәлик һәјатда нәсх Гуран хәтти, *нәстә'лиг исә китаб хәтти* (курсив мәнимдир—*С. Ә.*) адланырды» (6,18). Бу сәбәбдән дә XVI әсрин «китаб хәтти» илә јазылмыш китаблары јазылы әдәби дили даһа чох тәмсил етмишдир. Ајдындыр ки, нәстә'лиг дә өзлүјүндә нөгсанлы иди. Бу хәтт нөвү јазыны јардымчы ишарәләрдән (һәрәкәләрдән) мәһрум едибди. Һалбуки нәсхдә диакритик ишарәләрин (фәтһә, кәсрә, зәммә, тәнвин, сукун, тәшдид, мәдд вә с.) чоху ишләнирди.

Әрәб әлифбасы консонант олмагла түрк дилләри (хүсусән Азәрбајҹан дили) үчүн аз әлверишлидир. Бу әлифба түрк дилләриндә данышыг сәсләринин кејфијјәт вә кәмијјә-

тини дәгиг әкс етдирмәкдә ачиздир, һәм дә «һараја дахил олмушса, орада бир хүсусијјәт кәсб етмишдир» (2,35). Лакин бу әлифбанын уғрадығы дәјишикликләр Азәрбајчан дилинин орфографија вә орфоепија гајдалары үчүн мүсбәт һадисә олмамышдыр. Һ. Мирзәзадә һагга XX әсрин әввәлләриндәки вәзијјәти нәзәрдә тутараг јазыр ки, әслиндә, эски имлада ардычыл олараг сәрбәстлик һөкм сүрмүшдүр. Һәр кәс истәдији кими јазмышдыр (11,35). Она көрә дә Азәрбајчан дили узун мүддәт әрәб әлифбасы донунда өз һәгиги фонетик симасыны көстәрә билмәмиш, бә'зән фонетик тәһрифләрә мә'руз галмышдыр.

Нә гәдәр пародоксал көрүнсә дә, бизчә, јазы мәдәнијјәтимизин тарихиндә мәтбуатын мејдана чыхмасы (әрәб әлифбасында) орфографик «сәрбәстлији», һәрчмәрчлији арадан галдырмамыш, илк заманлар бәлкә дапа да артмышдыр. Бу мә'нада, орта әсрләрдә катибләрин автограф јазыларында нисби дә олса имла сабитлији, әдәби нормативлик олмушдур. XV—XVI әсрләрин әсас мәнбәләри буну ајдын көстәрир. О да һәгигәтдир ки, түркдилли мәтнләрдә әрәб графикасынын грамматоложи әсаслары дәриндән өјрәнилмәмишдир. Хүсусән орта әсрләрдә имла саһәсиндә дүшүнүлдүјү гәдәр дә «сәрбәстлик» һөкм сүрмәмишдир. Бә'зи графемләрин фонетик функсионаллығына јанлыш мүнасибәт бир сыра сөз вә шәкилчиләрин ән'әнәви шәкилдә сәһв охунуб-јазылмасына сәбәб олмушдур. Классик әдәбијјаты нәшр етдирән тәртибчиләр, дил вә әдәбијјат тарихчиләримиз әрәб графикасына интиутив јанашыр, мәтнләрин транскрипсијасында ваһид елми-нәзәри принсипдән чох шәхси гәнаәтә әсасланырлар.

Әрәб һәрфләри әсасында имла мәсәләләринин изаһы асан дејилдир. Буна бахмајараг конкрет мәрһәләдә јазылы әдәби дилин фонетик вә морфоложи системи үзрә мүхтәлиф чәһәтләрин изаһ олунмасы үчүн әввәлчә имла мәсәләләринин ајдынлашдырылмасы зәруридир. Чүнки «имламызын тарихи инкишафыны өјрәнмәк јазы нормаларынын вәзијјәтини аз-чох ајдынлашдырмаға имкан верир» (10,14). Имла мәсәләләрини тәдгиг етмәклә «ајры-ајры тарихи дөврләрдә *дилин хүсусијјәтләрини, сөзләрин нечә тәләффүз едилдијини* (курсив мәнимдир—С. Ә.), грамматик формаларын јазыда нечә әкс етдирилдијини көрмәк мүмкүндүр» (10,14).

Түрк јазылы абидәләри орфографик чәһәтдән түркколокијада ујғур вә әрәб типли олмаг үзрә ики јерә бөлүнүр. Түрк мәтнләриндә ики имла үсулу олдуғуну биринчи дәфә К. Г. Залеман көстәрмишдир. Ујғур мәтнләриндә сөзүн тәркибиндәки саитләри там шәкилдә әһатә етмәјә, сөз көкү јахуд әсасы илә шәкилчиләр арасында һәдд гојмаға чәһд едилирсә, әрәб имла үсулуна көрә, әксинә, саитләрин һамысынын әкс етдирилмәдији, сөз көкү илә шәкилчиләрин битишдирилиб јазылдығы һисс олунур. Биринчи үсул (ујғур) нисби олараг Орта Асија јазылары үчүн, икинчи исә Кичик Асија (османлы-түрк, Азәрбајчан вә б.) јазылары үчүн сәчијјәви һесаб едилир (1,011; 8,118; 13,66). Беләликлә, нәзәрә алынмалыдыр ки, түркдилли мәтнләрин орфографик типолокијасы тәкчә онларын һансы әлифба (әрәб јахуд ујғур) илә јазылмасындан асылы дејилдир.

Бә'зән ујғур јазы типинин јахуд силлабик јазы нөвүнүн изләри олдуғуна бахмајараг, XVI әср Азәрбајчан абидәләри әрәб имла үсулу илә јазылыб.

Әрәб имла үсулунун һансы хүсусијјәтләри вардыр? Түркколокијада бу суалын ајры-ајры түрк дилләринә тәтбигән конкрет вә реал чавабы јохдур. Бурада һәмин суала чаваб вермәјә чалышырыг.

Мә'лум олдуғу кими, әрәб графикасынын тарихиндә куфи хәттини сырадан чыхаран нәсх иди («нәсх» һәрфән «рәдд едирәм» демәкдир). Нәсх, хүсусән һәрәкәли нәсх, әрәб дилинин фонетик гурулушуну максимум дәрәчәдә дәгиг әкс етдирир. Бәс орта әсрләрдә нәсхдән имтина едилмәсинин вә нәстә'лигин мејдана кәлмәсинин сәбәби нә иди? Әсас сәбәб «әчәмилик» иди: әрәб графикасындан истифадә едәркән фарс вә түрк дил мүһитинин нәзәрә алынмасы, әрәб һәрфләринин јерли дилин фонетик тәләбләринә (јахуд әксинә) табе етдирилмәси иди.

Орта әсрләрдә азәрбајчанлы катибләр, хәттатлар мәдрәсә вә моллаханаларда әрәб дили вә имласынын сирләринә дәриндән јијәләнмишдиләр. Инди әсрләр кечдикдән сонра имламызын кечдији мәрһәләләрә нәзәр салдыгда ајдын көрүнүр ки, тарихи орфографијамыз нәстә'лиг тимсалында әрәб графикасынын дилимизин фонетик системинә ујғунлашдырылмасы, катибләр тәрәфиндән кәркин ахтарышлар апарылмасы тарихидир.

Саитләри ифадә едән һәрфләрин орфографик-фонетик хүсусијјәтләринә диггәт едәк.

Мә'лумдур ки, әрәб дилинин өз имласында ایوە һәрфләри синкретик сәчијјәлидир: јә'ни ا (әлиф) истисна олмагла*, یوە графемләри һәм саитләрин, һәм дә самитләрин (ј, в, һ) ифадә васитәсидир. Лакин әлиф, вав, ја графемлә-

* Саит фонемләрин реаллашдырылмасы бахымындан әлиф универсал графемдир. Лакин әрәб әлифбасына аид чәдвәлләрдә бу һәрфин конкрет олараг һансы саити билдирдији көстәрилмир.

ри әрәб дилинин һәм узун, һәм дә гыса саитләрини билдирир. «Көстәрилән үч һәрфин узун саит кими охунмасы үчүн хүсуси бир шәраит лазымдыр. Бу шәраитин тәләбинә көрә, узун саитләри јазыда ифадә етмәк үчүн һәмин һәрфләрин һеч бир һәрәкә гәбул етмәмәси вә онлардан билаваситә әввәл кәлән һәрфин мүвафиг сурәтдә фәтһә, кәсрә вә ја дамма̄лы олмасы лазымдыр» (9,34). Орта әср катибләри бу гајданы билмәмиш дејилдиләр. Белә чыхыр ки, һәрәкәсиз хәтт нөвү олан нәстә'лиг охучулара бир сәрбәстлик верирди вә һәмин һәрфләр анчаг узун саитләри ифадә етмәли иди. Амма катибләр билирдиләр ки, әрәб вә фарс дилләриндән фәргли олараг Азәрбајҹан дилинин өз сөзләриндә илкин узанма (узун саитләр) јохдур; демәли, көстәрилән һәрфләрин Азәрбајҹан јазыларында анчаг гыса саитләри билдирмәси үчүн тә'минат варды вә бу ҹәһәтдән нәстә'лиг әлверишли иди.

اىوء һәрфләринин Азәрбајҹан јазыларындакы фонетик тутуму, кејфијјәт мәзмуну башга истигамәтдә дә изаһ олунмалыдыр. Бу һәрфләр сөздә вә сөз-формадакы мөвгејиндән асылы олараг, ејни дәрәҹәдә һәм галын, һәм инҹә саитләри ифадә етмишдир. Бизҹә, бу сәтирләрин мүәллифи дә дахил олмагла, дил тарихчиләримизин чоху әксәр һалларда сөз ортасында вә сонундакы әлифи анчаг *а* кими, сөз сонундакы «һә»ни *ә* кими, «ја»ны *и* кими охујуб-јазмышлар (Ә. Дәмирчизадә, Һ. Мирзәзадә, Һ. Зәринәзадә вә б. әсәрләринә бахмаг кифајәтдир). Сон гәнаәтимиз беләдир ки, Азәрбајҹан дили мәтнләриндә اىوء һәрфләринин галын јахуд инҹә саити билдирмәсини анчаг сөз көкүнүн фонетик тәркибинә (аһәнк ганунуна) көрә вә мәншә е'тибарилә әрәб әлифба системинин өз спесификасы әсасында мүәјјәнләшдирмәк олар. Лакин нәср дилиндән фәргли олараг ше'р дилиндә баш верән истисналары вә диалект хүсусијјәтләрини дә нәзәрә алмаг ваҹибдир.

Беләликлә, әлиф әсасән *а* саитинин ифадәчиси олса да, бә'зи мәнбәләрдә («Китаби-Дәдә Горгуд»ун Дрезден нүсхәси, «Шүһәданамә», «Шejх Сәфи тәзкирәси») ујғур имла үсулунун тә'сири илә *ә* саитини дә билдирмишдир. Мәс.: کیما кимә (Ш, 283б) سیلاکیل сөјләкил (Ш, I, 83б) کوزادورم көзәдүрәм (Ш, 292а) چوراکلار чөрәкләр (ШС,85). Јазылы абидәләримиздә әлифин *ә* саитини ифадә етмәси имла нормасы олмадығы һалда, Орта Асија мәтнләри үчүн сәчијјәви хүсусијјәтдир. Мәсәлән, *көлкә, көнләк* сөзләри әлифлә јазылмышдыр (3, 183; 12, 4а). Бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан сөзләринин сонундакы *а* саити ه (һә) графеми илә дә ифадә олунмушдур. «һә» һәрфи јазыда график

тәкамүл кечирәрәк, ه шәклиндән ـه јахуд ~ шәкли алмышдыр. Әрәб әлифбасындакы бу график тәбәддүлат орфографик-фонетик дәјишиклијә көрпү олмушдур. Белә ки, «һә» әрәб дилиндә исим, сифәт вә сајларын сонунда ишләнәрәк «тә-мәрбутә» (битишдиричи *т*) адланыр. Лакин «тә-мәрбутә»си олан исим, сифәт вә ја сај тәкликдә, јә'ни сөз бирләшмәсиндән кәнар ишләдилдикдә чох заман *а* кими охунур» (9,27). Катибләр бу гајданы да орта әср Азәрбајҹан јазысына кениш мигјасда тәтбиг едәрәк адларын вә фе'лләрин сонунда ишләнән «һә»јә ихтијарилик вермиш, онун һәм *а*, һәм дә *ә* кими охунмасыны мүмкүн етмишләр.

Мә'лумдур ки, фарс дилинин орфографијасына көрә фарс сөзләринин сонунда кәлән «һә» *е* саитини ифадә едир. Һәтта тарихән Азәрбајҹан дилиндән фарс дилинә кечән, әслиндә, *а* илә битән бир чох сөзләр «һә» илә јазылыр вә сон сәси *ә*/*е* кими тәләффүз олунурду. Мәс.: *бачә*//*баче*, *басмә*//*басме*, *даруғе*, *дамға* (7; 176, 178, 298, 300), *долме*, *гурбаге*, *јорге* (4; 355, 635, 913).

Орта әсрләрдә јазычы, катиб вә хәттатларын фарсчаны мүкәммәл билмәләри, өз әсәрләрини ана дили илә јанашы әрәб вә фарс дилләриндә, һәм дә Иран мүһитиндә јазмалары *а* саити илә битән түрк сөз вә шәкилчиләринин әлифлә бәрабәр «һә» илә јазылышыны (бу вариант даһа кениш јајылыб) нормаја чевирмишдир. Беләликлә, «һә» графеминин фонетик тутумуна һәм *а*, һәм дә *ә* саити дахилдир: 1) *а* саитини ифадә етдикдә— آلمه алма (ШС, 188) کونورته күнорта (ШС,48) یولده јолда (ШС, 694) دوغونسه догунса (ФД, 49) میدانه мејдана (Ш, 250а) вә с. 2) *ә* саитини ифадә етдикдә— کنه кенә (Ш, 46б) کیمسه кимсә (Ш, 310б) یمه јемә (Ш, 272а) بیزه бизә (Ш, 112а) کیچه кечә (ФД, 44) اوزونه өзүнә (ФД, 44)

Классик ше'р дилиндә, һәтта сәҹ'ли нәсрдә бә'зән *а* саити илә битән түрк сөз вә шәкилчиләринин «һә» илә јазылыб *ә* кими охунмасы тәбиидир. Бу хүсусијјәтин мә'лум поетик әсасы вардыр. Түрк мәншәли сөзүн әҹнәби (әрәб вә фарс) сөзләрлә гафијәләнмәси вә јахуд әруз вәзнинин һәр һансы бәһриндә тәф'илә чәрчивәсинә дүшән сөздә әввәлки узун һеҹанын тә'сири илә сонракы ачыг һеҹада саит инҹәләшмәсинин лабүд олмасы. Мәс.:

Дүшдү јенә дәли көнүл көзләринин *хәјалинә*. Ким нә билир бу көнлүмүн фикри нәдир, *хәјали нә*? (Нәс.) Истәдим мәрһәм охундан чикәрим *јарәсинә*. Атды мин ох ки, дәкәр һәр бири бир *парәсинә* (Фүз.). Дели ки, нәдир *атә, анә*, Лејли сөзү сөјлә, өзкәдир *фәсанә* (Фүз.). Бу ми-

салларда *јара, ата, ана* сөзләринин *ә* саити илә тәләффүзүнә дөврүн үмумхалг данышыг дили үчүн, нә дә әдәби дилин јазылы вә шифаһи нөвү үчүн норма сајыла биләр; *а* ← *ә* әвәзләнмәси анчаг бәдии нитг үчүн сәчиијјәви олмушдур.

Азәрбајчан дили мәтнләриндә «ја» һәрфинин дә спесифик имла хүсусијјәтләри варды. Катибләр әрәб мәншәли сөзләри «ја» сонлуғу илә јазаркән онларын мәнбә дилә уiғун тәләффүзүнү әсас көтүрүрдүләр: موسی Муса ایسی Иса لیلی Лејла معنی мә'на вә с. Буна бахмајараг, дилимизлә «Лејли» варианты да сабитләшмишдир.

«Ја» һәрфи сөзүн әввәлиндә әлифдән сонра кәләрәк *и, ј* сәсләрини билдирирди; һәмин сәсләри вә *ы* саитини сөз ортасында вә сонунда да ифадә едән «ја» һәрфи сөз ортасында (инлаутда) *е* саитини дә әкс етдирирди: 1) *ы* саитини ифадә етдикдә— یوخاری јухары (Ш, 14б) اوچی авчы (Ш, 137б) چیخدی чыхды (Ш, 160б) вә с. 2) *е* саитини ифадә етдикдә— ایندی енди (Ш, 312а) ایونک евүн (Ш, 45а) ایلی ели (Ш, 56а).

Марагльдыр ки, орта әср катибләри ی һәрфинин алтында (ауслаутда) ики нөгтә вә әлифә бәнзәр ишарә гојмагла, һәмин графеми түркләшдирмәк тәшәббүсү көстәрир, онун *ы* јахуд *и* саитинин ишарәси олдуғуну дәгигләшдирмәк сабитләшдирмәк истәјирдиләр. Мәс.: هانغی һанғы (Ш, 151б) آچدی ачды (Ш, 34а) منی мәни (Ш, 30а) ایدی иди (Ш, 35б) دوکدی дөкди (ФД, 53) دیواری дивары (ФД, 44) вә с.

Дејиләнләрә ону да әлавә едәк ки, орта әср катибләри нәстә'лиглә јаздыглары әсәрләрдә нәсх хәттиндән вә онун имканларындан бүтүнлүклә имтина етмәмишдиләр. Китабларын адлары, чәтин әрәб сөзләри, хүсусилә гур'ан ајәләри һәрәкәли нәсхлә, фәсилләрин башлыглары сүлслә (нәсхин бир нөвүдүр), јарымбашлыглар гүбар хәтти илә јазылырды. Ејни заманда катибләр әрәб сөзләри илә јанашы, бә'зи түрк сөзләринин тәләффүзүнү асанлашдырмаг јахуд белә сөзләри јазылышча онларла омограф олан сөзләрдән фәргләндирмәк үчүн һәрәкәләрдән истифадә едирдиләр. Мәсәлән, «Шүһәданамә» вә «Шејх Сәфи тәзкирәси» кими бөјүкһәчмли нәср әсәрләринин тәрчүмәчи-катиби Мәһәммәд Нишати белә етмишдир: «мејл» (Ш, 300б) сөзүнү میل кими јазмагла онун «мил» шәклиндә охунуш имканыны арадан галдырмыш, «зәммә» ишарәси илә јаздығы *буғда* (Ш, 312б),

өһдә (Ш. 324а), *сөз* (Ш. 34б), *сүбһ* (Ш. 312б) сөзләри кими *күз* (Ш. 194а) сөзүндәки вав һәрфинин алтында әлавә олараг үч нөгтә дә гојмушдур ки, (کوز) «көз» охунмасын.

Самитләри ифадә едән һәрфләрин дә бир нечә чәһәтдән шәрһә еһтијачы вардыр. Бу барәдә ајрыча мәгаләдә данышылачагдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Абдус-Саттар Казы. Книга рассказов о битвах текинцев. Туркменская историческая поэма XIX в. Издание, перевод, примечания и введение А. Н. Самойловича. СПб., 1914.
2. Ағазадә Фәрһад (Шаргли). Нә үчүн әрәб һәрфләри түрк дилинә јарамыр? Бакы, 1922.
3. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII веков. М., 1963.
4. Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь, т. 1—2. М., 1976.
5. Дарабади Г. А. Каллиграфија. Бакы, 1953.
6. Дарабади Г. А. Художественно-полиграфические особенности почерка «насталик». Баку, 1969.
7. Зәринәзадә Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962.
8. Кононов А. Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958.
9. Мәммәдов Ә. Ч. Әрәб дили. Бакы, 1958.
10. Мирзәзадә. Һ. Фүзули диванынын бир әлјазмасынын дили һаггында бә'зи гејдләр. АДУ «Елми әсәрләр», 1958, № 2.
11. Мирзәзадә Һ. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби дили (үчүнчү мәгалә). АДУ, «Елми әсәрләр», № 6, 1963.
12. Нәваи Ә. Диван. М., 1964.
13. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962.

С. Г. Ализаде

ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА XVI ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В тюркологии, когда речь шла об орфографии письменных памятников, было отмечено два способа: «арабский» и «уйгурский». В орфографии азербайджанских письменных памятников, хоть и наблюдаются элементы уйгурского способа, арабский способ доминирует. Поэтому грамматологические основы орфографии средневековых письменных памятников обусловливаются арабским способом письма. Некоторые графемы фонетически функционировали как по законам азербайджанского языка, так и арабского и персидского языков. Буква ا (алиф) в инлауте и ауслауте корневых и аффиксальных морфем выражает гласные а и э, буквы ی (йа) и ه (ха) на конце морфем выражают ы//и, а//э. Выражение алифом гласного ә надо принять как влияние уйгурского способа.

Ч. И. Чәфәров

М. КАШГАРИНИН «ДИВАНИ ЛУҒӘТ ИТ-ТҮРК» ӘСӘРИНДӘ АЛЫНМА СӨЗЛӘР

(Чин вә һинд сөзләри)

М. Кашгаринин «Дивани луғәт-ит түрк» әсәриндә (XI әср) гәдим фарс, әрәб, јунан, согда вә с. дилләрин фактлары илә јанашы, Чин вә һинд сөзләри дә вардыр. Лакин бу чүр алынмалар бу күнә гәдәр тәдгигат објектинә чеврилмәмишдир. Алынмаларын јазылы абидәләрин сәһифәләриндән сечилиб тәдгиг едилмәсинин үмумтүрк дилләри тарихи лексиколокијасынын бир сыра мәсәләләрини арашдырмагда бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бундан әлавә, алынмалар мүхтәлиф халгларын түркл... илә олан гајнар әлагәләринин сәнәдләшмиш изләри кими диггәти чәлб едир. «Диван»да үмумишләк алынмаларын бөјүк әксәријјәти әрәб вә фарс сөзләридир. Ипәкчилик, мејвәчилик, һејвандарлыг, тәбабәт, мәишәт вә тәбиәтлә әлагәдар сөзләрин исә әсас һиссәси Чин вә һинд дилләринин пајына дүшүр.

«Диван»а һәср едилмиш әсаслы ишләрдә,[1] һәтта чидди луғәтчилик әсәрләриндә[2] алынма сөзләрин мәншәји М. Кашгаринин мүәјјәнләшдирмәләрилә изаһ едилмишдир. Һалоуки мүәллиф бөјүк әксәријјәт алынмаларын, хүсусилә һинд вә Чин сөзләринин чох һиссәсини үмумтүрк сөзләри илә бир сырада—үнвансыз олараг тәгдим етмишдир. Нәдәнсә, бөјүк түркологун өзү дә бир сыра самитләрлә (*һ, х, л, з, м, н, ч, ш, ж*) башланан сөз көкләринин үмумијјәтлә түрк дилләринә аид олмадығыны унутмуш вә бу барәдә һеч бир гејд етмәмишдир. Лакин бу самитләрлә башланан мүхтәлиф дилләрин фактларына әсәрдә тез-тез тәсадүф едилир. Мә'лум олдуғу кими, бу гәбилдән олан сөзләр инди дә түрк дилләринин лексик тәркибиндә алынмаларын силсиләсинә аиддир.

«Диван»да истәр *Чин*, истәрсә дә *чинлиләр* һагда верилән мә'лумат өз-өзлүјүндә мараглыдыр. Мүәллиф јазыр: «Чин әслиндә үчдүр—1) Јухары Чин. Бу шәргдәдир вә она *та ꞷ ғач* дејирләр; 2) Орта Чин. Буна *Хытај* дејирләр; 3)

Ашағы Чин. Буна *Бурхан* дејирләр вә о, Кашгардадыр. Лакин инди Та ꞷ ғача Мачин, Хытаја да Чин дејирләр (5,1. 423).

Әсәрдәки башга бир гејддән ајдын олур ки, чинлиләр вә мачинлиләрин шәһәрдә јашајанлары *түркчәни јахшы билмиш*. һәтта түркләр илә *түрк дилиндә јазышмышлар* (5,1,65).

Чох гәдимдән башланмыш күндәлик әлагәләр бир сыра халгларла түркләрин јахынлашмасы вә гајнајыб-гарышмасы үчүн мөһкәм зәмин јаратмышдыр. Лакин мүртәче маһијјәт дашыјан вә гәсбкарлыг мәгсәди күдән әлагәләр дә олмушдур. Чин тачирләри, сәнәткарлары вә мүхтәлиф пешә саһибләри илә јанашы, гәрәзли миссионерләр, һијләкәр сијасәтчиләр, дин нүмајәндәләри дә көчәри түркләри алдатмаг, онлары итаәтдә сахламаг вә вар-јохдан чыхармаг мәгсәди күдмүшләр.

«Күлтәкин» абидәсиндә (VIII әср) охујуруг: «Табғач будун.. сүчиг сабын,а, јымшак ағысын,а артуруп үкүс түрк будун өлтүг»—Чинлиләрин ширин дилинә, јумшаг ипәјинә (алданан) чохлу түрк мәһв олду (2,277).

М. Кашгари исә түркләри беләләринә гаршы амансыз олмаға чағыран гәдим бир халг мәсәлини дә вермишдир: «Татығ көзрә, тикәнин түбрә» (2.325). «Таты (јаделли) көзүндән, тиканы дибиндән» (вур).

Мүәллиф «Диван»да ипәкчиликлә әлагәдар бир сыра Чин сөзләрини дә нәзәрә чарпдырмышдыр: *чуз**—Гырмызы рәнкли зәр илә ишләнмиш Чин парчасы (5.1,314)[3]; *лохтај*—чинлиләрин бир нөв ипәк кејими, үстүндә сары халлары олур (5.3,258); *хилын*—Чиндән кәтирилән мүхтәлиф рәнкли ипәк кејим (5.3,382); *әшкүрәти*—Чин дилиндә күллү ипәк кејим (5.3,162); *кәнзи*—Чин ипәк нөвләриндән (парчаларындан) бири. Гырмызы, сары вә тутгун рәнкләрлә олур (5.1,399); *тәхчәк*—Чин ипәк парчаларындан бири (5.1,441); *зүн,үм*—Чин ипәк нөвләриндән бири (5.1, 447); *чыхансы*—Чин нахышлы ипәји (5.1,450); *мындату*—ипәк нөвү (5.1,451); *тахту*—әјрилмәјән хам ипәк (5.1, 393).

М. Кашгари исә зәнкин ипәји олан Чин һөкмдарынын мәгсәдли «сәхавәт»инин әсл маһијјәтини бир аталар мисалында нәзәрә чарпдырыр: «Та ꞷ ғач ханын, туркусу тәлим, тән,ләмәзиб бичмәс» (5.1, 402)—«Чин ханынын ипәји чохдур, (лакин) өлчмәдән кәсмәз».

Мисаллардан көрүндүјү кими, «Диван»да верилмиш Чин сөзләринин әксәријјәти бир гајда олараг *ш, л, ч, с, х, к* самитләри илә башланыр.

Ш: Шу—бәј (5.1,133); гәбилә ады (5.3, 233); *шиу*—Чин хаганларынын һал-әһвал сорушаркән ишләтдикләри сөз «Аллаһ фәлакәтдән сахласын» демәкдир (5.3,228); *ша*—ала-бу-

ла гуш. «Малик әл-хазин» адланан гуша охшајыр. Бу, бә'зи адамлара ләгәб кими дә ишләнир: *әрдәмсиз ша*—јарашыгсыз, фајдасыз гуш (5.3,228); *шалашу*—Чин тохумаларынын бир нөвү (5.1,417); *шамуша—сары* јонча, ону јејирләр (5. 1,417); *шәкиртүк*—пүстә (5.1,464); *шуты*—һөрүмчәк вә әгрәб кими һәшәрат. Бу сөз әсаслы сөз дејил (5.3,237); *шөтүк*—Гара мал вә башга һејван бујнузундан һазырланан мүрәккәб габы. Бу, алынма сөзә охшајыр: *шөтук сакал*—коса саггал (5.1, 371); *Шанчу*—Јухары Чин јолунда бир шәһәр (5.1, 395).

Орхон абидәләриндә дә *ш* сәсилә башланан Чин сөзләринә тәсадүф етмәк олур: *шег*—сәрһәд (2, 320); *Шантун,*—шәһәр ады (2, 277).

Л: лију—палчыг гурусуна гум илә бирликдә булашмыш лығ (5. 3, 256); *лохтај*—чинлиләрин ипәк кејими (5. 3, 258); *лимкән*—Чин алмасы, сары армуд (5. 1, 415).

Л сәсилә башланан Чин сөзләри Орхон абидәләриндә дә ишләнмишдир: *лағзын*—донуз (2, 306).

Ч: Бу сәслә башланан Чин сөзләри «Диван»да нисбәтән чохдур: *Чиништүрүк*—Ағач мејвәси. О, мај ајында гулаг бојда олур. Ағ вә гырмызы рәнклидир. Јазын әввәлләриндә јетишир вә јејилир (5. 1, 482); *әр чиништүрүксәди*—адам Чиндә битән вә фындыға охшар мејвәни јемәк истәди (5. 1, 277); *чатук*—Чиндән кәтирилән дәниз балығынын бујнузу (5. 3, 237); *чәлин,: чәлин ајак*—Чиндә е'мал едилән габ—«чини габ» (5. 3, 382); *чајдам*—евә салынан вә јағмурдан горунмаг үчүн јапынчы дүзәлдилән јүнкүл кечә (5. 3, 191). «Хуастуанифт» (V әср) әсәриндә исә бу сөзлә сәсләшән вә мә'бәд мә'насында *«чајдан»/чајданта јимги олуруб*—мә'бәддә диз чөкәрәк отуруб (5. 3, 226) сөзүнә раст кәлирик.

Х: хытај—јүксәк мәнсәб ады (5. 3, 256); *хулын*—Чиндән кәтирилән вә һәр чүр рәнкләри олан бир ипәк кејим (5. 3, 382). Тәркибиндә *х* сәси олан Чин сөзләри «Диван»да нисбәтән чохдур: *Бархан*—Ашағы Чиндә јер ады. О, Кашгар јахынлығындакы кургандыр. Онун алтында чохлу гызыл вар (5.1, 409).

Әслиндә сами дилләринин нүмунәләри олан бә'зи сөзләрин мәншәји һагда М. Кашгари һеч бир гејд етмәмишдир: *мәккәһ*—Чиндән кәтирилән бир чүр мүрәккәб. Түрк јазылары (гәдим түрк јазылары—Ч. Ч.) бунунла јазылыр (5. 3, 430); *кәрәм* вә *кәрим* сөзләринин әрәб дилиндә вә бә'зи мүасир түрк дилләриндәки мә'насы сәхавәт, рәһмдил әлачыг һәм дә чомәрддир. М. Кашгари јазыр: *«Кәрәм*—зирзәми. Јухары вә Ашағы чинлиләр сөзү (5. 1, 378), *кәрим*—күллү пәрдә: *там кәрими*-зијнәт үчүн диварлара тутулан пәрдә» (5. 1, 378). Мисаллардан ајдын олур ки, әрәб дилиндән гәдим Чин вә

түрк дилләринә кечән бә'зи алынмалар тәхминән ејни сөзләр олмушдур.

Һәр чүр дин вә шәриәт анлајышыны ифадә едән *ном* һагда мүәллиф јазыр: *«Ном-дин* вә шәриәт демәкдир. Бундан алыныб *«тең,ри номы»*—Аллаһ дини, аллаһ шәриәти дејирләр. Бу, Чин сөзүдүр» (5. 3, 151). Лакин бә'зи мәнбәләрдә *ном* согда сөзү кими верилир (4. 360). Вахтилә түркләр арасында чох кениш јајылан *нома* «Хуастуанифт» әсәриндә дә *«арығ ном»*—мүгәддәс дин (3. 228), *«тең,ри номы»*—аллаһ дини (3. 229), *«номуғ төрүг»*—дини гајда-ганун (3. 230) вә с. бирләшмәләрдә раст кәлирик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәгаләдә Чин дилинә аид верилән бир сыра сөзләр «Древнетюркский словарь» (Л., 1969) кими санбаллы әсәрдә ја гејдә алынмамыш вә ја онларын мәншәји көстәрилмәмишдир. Мәсәлән, *Ш* сәсилә башланан сөзләрдән јалныз *шалашунун* Чин дилинә аид олдуғу гејд едилмиш, галанларынын исә бир гисми үмумијјәтлә бу әсәрә ја дүшмәмиш вә ја дүшәнләр дә үнвансыз верилмишдир: *хулын, тәхчәк, тәфси, мындату, мундару, ша* вә с. сөзләрә бүтүнлүклә бу әсәрдә раст кәлмәк олмур.

ӘСӘРДӘ ҺИНД СӨЗЛӘРИ ВӘ ҺИНД ДИЛИНИН ТӘ'СИРИ мүәллиф тәрәфиндән тәсадүфи гејдләрлә нәзәрә чарпдырылыр. Белә сөзләрин сијаһысында һиндчә алты сөзүн үнванына раст кәлирик. Бундан әлавә, әслиндә түркчә олмајан, лакин һиндчә сөзләрин өлчүсүнә, гәлибинә дүшән бир сыра сөзләри дә бу мәнбә илә әлагәдар көтүрмәк олар.

Ара-сыра гејдләрдән вә верилән үнванлардан ајдын олур ки, һинд дили ән чох *хотан, арғу, кәнчәк, тубут, тангут, чикил* тајфа дилләринә тә'сир етмишдир. Онларын бә'зиләри (*соғдак, кәнчәк, арғу, хотан, тубут, тангут*) ики дилдә—*ана дилиндә* вә *түркчә данышмыш*, бә'зиләри исә (*тубутлар* вә *хотанлар*) *түркчәни јахшы билмәмишләр* (5. 1, 65).

Мүәллиф јазыр: «ه *h* сәси ишләнән һеч бир (түркчә—Ч. Ч.) сөз јохдур, чүнки бу сәс һәр сөздә һинд дилинин тә'сиридир. Кәнчәкләрин дә дилиндә ه *h* сәси ишләнир (5. 1, 49). Онлар чахмаг дашына *чәһа* дејирләр. Бу сөз дил (түрк дилләри—Ч. Ч.) хүсусијјәтилә ујушмур. Көз ағрысына да *әвәһ* дејирләр. Бу сөз дә јухарыдакы кимидир» (5. 1, 48).

«Сөз әввәлиндәки һәр бир әлифи (саитләри—Ч. Ч.) *хотанлар* вә *кәнчәкләр* ه *h* илә әвәз едирләр. Биз онлары түрк һесаб етмирик, чүнки онлар түрк сөзләриндә олмајан сәсләри (һинд дилинә аид ه *h* сәсини—Ч. Ч.) ишләдирләр: *атаја һата, анаја һана* дејирләр» (5. 1, 68).

Бу гејдләрә әсасән ашағыдакы үнвансыз сөзләрин дә һинд дилиндән кечдијини күман етмәк олар: *фәраһејчан*—ајаға кејилән исти шеј (5. 3, 126); *һукубари*—мә'дән маддәләри әридилән габ (5. 3, 261).

X: Бу сәслә башланан вә ја тәркибиндә бу сәс олан бә'зи сөзләр дә һинд дилинә аид едилир. *Хасны*—көрпәләри көкәлтмәк үчүн јаладылан вә Һиндистандан кәтирилән бир дәрман ады (5. 1, 408).

ڤ — *W* : Тәркибиндә бу сәс олан сөзләр «Диван»да нисбәтән аздыр. Белә сөзләрин бир һиссәси М. Кашгаринин вердији һиндчә нүмунәләр илә һәмаһәнкдир: *ыр w ы*—хәстәләри мүаличә етмәк үчүн һиндчә бир дәрман ады: *ыр w ы кулак*—гулағы чиркли адам (5. 1, 148); *чуwы*—Хотан ганунларында хагандан ики дәрәчә ашағы вәзифә ады. Бу, түркчә башга чүрдүр (5. 3, 245).

—ғин: Алынма сөзләрә түрк дилләринә мәхсус шәкилчиләрин гошулмасы илк күнләрдән башланыр. Белә шәкилчиләрдән бири дә—*ғундур: урағун*—хәстәләри мүаличә үчүн ишләдилән *һиндчә* бир дәрман ады (5.1, 156). Бу сөзүн елчүсү илә үст-үстә дүшән вә онунла аһәнкдар олан ашағыдакы сөзләрин дә һиндчәдән кечдијини күман етмәк олар: *арғун*—узунлуғу јарым метрә чатан сичан чинсинә мәнсуб бир чанлы. О, дивар јарыгларындан гарға овлајыр, гојуна тәпинәрәк әтини гопарыр, јатмыш адамын үстүнә тулланан да о, адамын сидик ифразынын јолу бағланыр (5. 1, 142) Бә'зи мәнбәләрә көрә бу һејван мангустадыр (4, 51).

А wужғун—дәри ашылајаркән истифадә едилән *салам* ағачынын јарпағы (5. 1, 172); *булғуна*—јулғун ағачы кими гырмызы бир ағач. Ону дәвә јејир. Бу сөзүн *мулғуна* шәкли дә вар (5. 1, 453); *кучғунды*—соған—(5. 1, 454). Бу сөзүн түркчәсинә әсәрин башга сәһифәләриндә раст кәлирик: *соғун*—соған, *«соған»* тәрзиндә дә тәләффүзү вар: *соған јылан*—бир чүр зәрәрсиз илан (5. 1, 386); *соғанлы тағ*—соғанлы дағ (5. 1, 459), *кәwүргән*—дағ соғаны. Оғузлар буна *көмүргән* дејирләр (5, 1, 477).

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, һинд дилиндән алынмаларын әксәријјәти тәбабәтлә әлагәдардыр: *буға*—Һиндистандан кәтирилән бир дәрман ады. Онун сары рәнкинә *«сарығ буға»*, күл рәнкинә исә *«боз буға»* дејирләр. Бу (дәрманын) башга рәнкләри дә олур (5. 3, 244).

«Кәнчәкчә»јә аид едилән, әслиндә исә түрк дилләринә мәхсус олмајан бир сыра сөзләрин һинд дилиндән кечдијини гурулушундан, фонетик структурундан вә лексик мә'насындан көрмәк олар: *рәбчәт*—мәчбури иш, чәримә (5. 1. 421); *лучнут—имәчилик* (5. 1,421); *мама*—хырман дөјүләркән

ортаја гошулан өкүз. Башға өкүзләр онун әтрафында фырланыр (5. 3,254); *маму*—никаһ кечәси кәлинлә көндәрилән гадын, јенкә. Бу сөз(ләр) *әслиндә түркчә дејил* (5. 3,254).

Әсәрин бир јериндә мүәллиф сонунчу сөзүн түркчә вариантыны да верир: *егәт*—никаһ кечәси кәлинин јанында хидмәт едән јенкә (5. 1, 85). Јенисеј абидәләриндә дә (V—VI әсрләр *егәт*—гуллугчу гадын мә'насында ишләдилмишдир (6. 74); *нару*—тәрәф: *нару бар*—о тәрәфә кет (5. 3,242); *булдуны*—үзүм вә ја кишмиш гарышығындан һазырланан хөрәк (5. 1, 453); *сундуры*—дәниз (5. 1, 453); *Удун*—Хотанда бир шәһәр ады. Хотанда јашајанлары да *«удун»* адландырырлар (5. 1, 105); *санган: санган нән,*—кәкрә дады верән һәр шеј (5. 3, 395). Билдијимиз кими, бу сөз мүасир һиндчәдә «Сангам» (чај ады) кими ишләнмәкдәдир.

«Диван»да гејдә алынмыш вә мүасир рус дилиндә ишләнән сөзләри дә охучуларын диггәтинә чатдырмағы мәсләһәт билдик: *чорны*—түрк тәбибләри тәрәфиндән һазырланан сүрткү дәрманы (5. 1, 408). Бу сөзүн санскритчә «тоз дәрман», «ишләтмә дәрман» мә'налары да гејд едилир (4.157). *Табчан*—сүфрә бөјүклүјүндә үчајаглы күрсү. Бағбан онун үстүнә чыхараг үзүм јығыр (5. 3, 399); *бајбајук*—сәси илә инсаны валеһ едән гушлардан бири (5. 3, 194); *сука*—1) гара чамаат, 2) текиндән бир дәрәчә ашағы рүтбә (5. 1, 117).

Мәгаләдәки һиндчә мисалларын да әксәријјәти «Древнетюркский словарь»да әкс едилмәмиш вә онларын һансы дилә мәнсуб олмасы көстәрилмәмишдир. Бу бахымдан белә мисалларын үнваны илә бирликдә дүрүстләшдирилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Нәтичә олараг демәк лазымдыр ки, Чин вә һинд дилинә аид сејрәк мисаллар түркләрлә чинлиләр вә һиндлиләрин гәдим ичтимаи-сијаси әлагәләринин зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмыш јазылы изләри кими чох гијмәтли фактлардыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

[1] Абдурахманов Г., Муталлибов С. «Девону лугот ит-турк» (индекс). Тошкент, 1967; Ömer Asım Aksoj. Divanı lugat-ıt türk („Dizin"). Ankara, 1972.

2. Древнетюркский словарь. Л., 1969.

* Мәгаләдә Чин вә һинд сөзләри мүәјјәнләшдириләркән Кашгаринин өз мүлаһизәләринә иснад едилмишдир.

3. Мәгаләдәки мисаллар «Диван»ын Дашкәнд нәшриндән (1960, 1961, 1963-чү илләр) көтүрүлмүшдүр. Мө'тәризәдәки 2-чи вә 3-чү рәгәмләр һәмин нәшрин чилд вә сәһифәсини билдирир.

4. Абдурахманов Г., Муталлибов С. «Девону луғот ит-турк» (индекс). Тошкент, 1967.

5. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, 1971.

6. Дмитриева Л. В. «Хуастуанифт». Тюркологические исследования. М.—Л., 1963.

7. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
8. Кошгарий М. «Девону лугот ит-турк». Тошкент, ч. 1, 1960; ч. 2, 1962; ч. 3, 1963.
9. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.

Дж. И. Джафаров

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В «ДИВАНИ ЛУГАТ ИТ-ТУРК» М. КАШГАРСКОГО

(китайские и индийские слова)

РЕЗЮМЕ

В «Дивани» М. Кашгарского (XI в.), наряду с элементами других языков (персидских, арабских и др.), встречаются слова китайского и индийского происхождения.

Собранные нами языковые данные еще раз подтверждают интенсивные взаимосвязи древних тюркских, китайских и индийских народов в былые времена.

Выявленные примеры относятся к языкам племен кенджеки, аргу и чигилей. Большинство китайских слов относятся к шелковедению.

Индийские слова, встречающиеся в «Дивани», в основном относятся к медицине и природоведению. В научных трудах («Древнетюркский словарь» и др.) и трудах, посвященных языку «Дивани», происхождение таких слов не определяется.

Эти факты имеют немаловажное значение для изучения взаимоотношения древних тюркских, китайских и индийских народов и коренных вопросов исторической лексикологии тюркских языков.

И. Д. Вәлијев

АЗӘРБАЈЧАН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНИН ДИЛИНДӘ -маг ШӘКИЛЧИСИ

Бу шәкилчинин тарихи чох гәдимдир: дилимизин бүгүн инкишаф мәрһәләләриндә мәһсулдар олмуш, өз һәјатилијини һазыркы дөврә гәдәр горујуб сахламышдыр. Орхон-Јенисеј вә гәдим ујғур јазыларында гејдә алынан (5, 368; 6, 25; 7) -маг/-мәк шәкилчиси мүасир түрк дилләриндә, хүсусилә оғуз групу түрк дилләриндәки мәсдәр шәкилчиләринә чох ујғун кәлир (2,99; 10,100). Гәдим заманлардан башлајараг мүасир дөврүмүзә гәдәр мөвчуд олан јазылы абидәләримизин дилиндә кениш шәкилдә ишләнән бу морфоложи әламәт өз әксини бир нечә имлада /-маг/-мәк/-мағ/-мәк/-мәх/ -мәг/ тапмыш, фе'лин гејри-мүәјјән шәклинин адыны—мәсдәрләри ифадә етмишдир. Јазылы абидәләрин дилиндә -маг/ -мәк шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр икили характер дашымыш, јә'ни өзүндә һәм фе'лә, һәм дә исмә хас хүсусијјәтләри чәмләшдирмишдир.

Мә'лумдур ки, түрк дилләриндә фе'л көкләри формача икинчи шәхсин тәкини билдирән әмр шәклинә ујғун кәлир вә нисби кәләчәк заманы ифадә едир. Белә фе'лләри исим һалына, јә'ни јалныз иш вә һәрәкәтин адыны билдирмәк һалына салмаг үчүн хүсуси шәкли әламәтдән истифадә олунур. -маг/-мәк формасы бу хүсусијјәти јеринә јетирмәк үчүн јеканә грамматик көстәричидир (9,230).

Лакин -маг/-мәк шәкилчили сөзләрлә исимләр арасында олан һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә ки, -маг/-мәк васитәсилә дүзәлән һәрәкәт адлары да исимләр кими һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едир вә гошмаларла ишләнә билирсә дә, јенә дә исимләрдән фәргләнир. Исимләр чәмләнә билдији вә сөз [illegible] радычылығында фәал иштирак етдији һалда, -маг/-мәк шәкилчиси илә әмәлә кәлән сөзләр кәмијјәт категоријасына көрә дәјишмир вә јени сөзјаратма хүсусијјәтинә малик дејилдир.

Јазылы абидәләрин дилиндә -маг/-мәк шәкилчили сөзләрин һәм фе'лләрлә, һәм дә исимләрлә ујғун кәлән чәһәтләрини араштырыг:

I. -маг/-мək шəкилчисинин əлавəси илə дүзəлəн иш вə һəрəкəт адлары билдирəн сөзлəрин фе'лə мəхсус хүсусиjjəтлəри:

а) Белə сөзлəрин мəзмунунда фе'ллик анлаjышы олдуғу үчүн онлар һəр һансы бир варлығын адыны деjил, иш вə һəрəкəтин адыны билдирир: Мəс. алмаг (КДГ, 48), өлмəк (КДГ, 81); сөjлəмəк (ДƏҺ, 39), тутмаг (ДƏҺ, 44); jатмаг (Х. Тəбризи, 11а); отурмаг (Əср., 34а); сормаг (К, 11), ичмəк (К, 20); төкмəк (Сазым, 33), дурмаг (Сазым, 35); демəк (Ф, 140); көрмəк (Ф, 140); гачмаг, донмаг (Шүһ.); көjмəк (Ə, 191), кечмəк (Ə, 160).

б) Абидəлəрин дилиндə -маг/-мəк шəкилчили сөзлəр инкарлыг категориjасы шəкилчиси (-ма/-мə) гəбул едəрək ишлəнмишдир: һəзəр етмəмəк (Ф, 194), тəрəһһүм гылмамаг (Ф, 207); чəкмəмəк (Ə, 163), көрмəмəк (Ə,73), чəкмəмəкин (Ə, 163), болмамаг (Ə, 76).

Инкарлыг мəзмуну *jох, деjил, имəс* сөзлəри илə дə ифадə олунмушдур: кəлмəjим jох (КДГ, 137), өлмəjим jох, сөjлəмəғим jох (КДГ, 147); имəс битмəк (К, 178); өлмəк декүл (Сазым, 71); кетмəjим jох (Ф, 75); гојмаг jох (Шүһ.); салмаг имəс (Ə, 267), декил өлмəк (Ə, 285), билмəк декил (Ə, 74).

в) Jазылы материалларын дилиндə -маг/-мəк формасы *кəрəк* эдаты илə грамматик тəркиб əмəлə кəтирəрəк вачиблик чалары jаратмыш, иш, һəрəкəтин ичра олунмасынын данышана көрə лабүдлүjүнү, зəруриликини билдирмишдир. Башга сөзлə, -маг/-мəк+кəрəк аналитик формасы -малы/-мəли шəкилчисинин вəзифəсини ифадə етмишдир: минмəк кəрəк, кəтирмəк кəрəк, дурмаг кəрəк, еврəмəк кəрəк (КДГ, 51), демəмəк кəрəк иди (КДГ, 97); тутмаг кəрəкдир (ДƏҺ, 44), кетмəк кəрəкдир (ДƏҺ, 15); чəкмəк кəрəк (К,63), jашурмəк кəрəк (К, 23); jыхмəг кəрəк (Əср, 11б); күлмəк кəрəк (Ф, 190); өjрəнмəк кəрəк (Ф, 197); учмаг кəрəк, кечмəк кəрəк (Сазым, 32), дəрмəк кəрəк, гохламаг кəрəк (Сазым, 31); урмəк кəрəк, демəк кəрəк (Шүһ.); чəкмəк кəрəк (Ə. 143), сормаг кəрəк (Ə, 165).

г) -маг/-мəк шəкилчиси илə дүзəлəн формаларын фе'ллə бағлы чəһəтлəриндəн бири онун фе'лин давам шəклинин əсасыны тəшкил етмəсидир: jүкришмəкдəдүр (Əср, 28а); фəған гылмагдадур (К, 72); ичмəкдəjүз (Сазым, 85).

ғ) XIII—XVI əсрлəрə аид əдəби материалларын дилиндə биринчи тəрəфи -маг/-мəк формасындан, икинчи компоненти исə *олмаг, болмаг* сөзлəриндəн ибарəт олан перифрастик фе'л формалары да чох кениш шəкилдə ишлəнмишдир. Белə бирлəшмəлəрдə биринчи компонент (-маг/-мəк шəкилчили сөз) дəjишмəз галмыш, икинчи компонент исə

(олмаг, болмаг) замана, шəхсə вə шəкиллəрə көрə дəjишмишдир. Мүасир түрк диллəри үчүн о гəдəр дə мəһсулдар олмаjан (2, 49) белə бирлəшмəлəрə jазылы абидəлəрин дилиндə сых-сых тəсадүф олунур :кəлмəк олмаз (КДГ, 96), өлдүрмəк олмаз (КДГ, 148); ирмəк олмаз (Əср., 9б), демəк олур (Əср., 21б), кетмəк олду (Əср., 230); өкрəтмəк олмаз (К, 35), кечмəк болур (К, 56), болмаз бағламаг (К, 83), сөкмəк олмаз, дөкмəк олмаз (К, 118); сөjлəмəк олур (Х. Тəбризи, 10а); унутмаг олмаз (Ф, 171), чан вермəк олур (Ф, 186), билмəк олмаз (Ф, 23): етмəк олур (Шүһ.), етмəк олмаз (Шүһ.); болмамаг олаj (Ə, 76),демəк олур (Ə, 91), кечмəк олаj (Ə, 160), демəк олмас (Ə, 118).

д) -маг/-мəк формасы нөв шəкилчилəри гəбул етмиш фе'ллəрлə дə ишлəнмишдир: сүрдүрмəк кəрəк (КДГ, 38), үлүшмəкдə иди (КДГ, 47); кизлəнмəкə (ДƏҺ, 20); сөjлəшмəjə (Ф, 229); өлдүрмəкдин, сөjлəшмəкə, талатмаға (Шүһ.); севинмəкдин (Ə, 168), гаршулашмаг (Ə, 185).

з) -маг/-мəк шəкилчисинин фе'лə мəхсус хүсусиjjəтлəриндəн бири дə бунларын əксəр һалларда *дилəмəк, истəмəк* сөзлəри илə биркə ишлəнəрəк дилəк, истəк, хаһиш кими мə'на чаларлары jаратмасыдыр: вармаг истəр (КДГ, 66), урмаг истəр (КДГ, 50); көрмəк дилəр (Əср., 30а), гојмаг дилəрлəр (Əср., 12б); гуртулмаг истəр (К, 44); гучмаг дилəр (Х, 83); көрмəк дилəрсəн (Сазым, 44); шəрһ етмəк истəдин (Ф, 231); чəкмəк истəр, дутмаг истəр (Шүһ.); саjылмаг дилəрсəн (Ə, 54).

II. -маг/-мəк шəкилчиси васитəсилə jаранан сөзлəрин исмə аид хүсусиjjəтлəри:

Гəдим дөврлəрə аид jазылы абидəлəрин дилиндə -маг/-мəк шəкилчили сөзлəр исимлəрин дашыдығы бүтүн хүсусиjjəтлəри өзүндə бирлəшдирир, -маг/-мəк формасындан сонра артырылан шəкилчилəрин һамысы исмə мəхсус шəкилчилəрдəн ибарəт олур (9,230). Одур ки, дилчилик əдəбиjjатында -маг/-мəк шəкилчили сөзлəр чох вахт мəсдəр адландырылыб, исим категориjасына дахил едилмиш, «исми- мəсдəр», «исми-фаил», «исми-мəф'ул» терминлəри илə адландырылмышдыр (9, 234). Бу тип сөзлəр дə исимлəр кими һалланыр, мəнсубиjjəт шəкилчиси гəбул едə билир вə мүхтəлиф чүмлə үзвүнүн вəзифəсини дашыjыр.

Тəдгигат заманы jазылы абидəлəримизин бə'зилəринин дили үчүн спесифик олан бир чəһəтлə гаршылашдыг. Белə ки, мүасир əдəби дилимиздə исимлəр сөз jарадычылығында фəал иштирак етдиjиндəн исимлəрдəн мүхтəлиф шəкилчилəр васитəсилə jени нитг һиссəлəри дүзəлтмəк мүмкүн олдуғу һалда, -маг/-мəк шəкилчили сөзлəр анчаг сөздəjишдиричи шəкилчилəрлə ишлəнə билдиjиндəн онларын үзəринə

сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырмагла јени нитг һиссәси әмәлә кәтирмәк олмур; чүнки -маг/-мәк шәкилчисиндән сонра һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчи ишләтмәк мүмкүн дејилдир (9,232). Лакин абидәләрин дилиндә -маг/-мәк-дән сонра лексик грамматик сәчијјә дашыјан -лыг/-лик шәкилчиси ишләнмишдир: өјүнмәклик (КДГ, 106); динмәмәклик (ДӘҺ, 64); көрмәглик, сормәглик (Шәмс, 640); кејинмәклик, етмәклик (Әср., 6а); азмаглыгдан (Сазым, 20); олмағлығы (Ә, 129).

Мүасир әдәби дилимиз үчүн нормал сајылмајан бу мараглы һадисә һал-һазырда Нахчыван диалект вә шивәләриндә (8,111) вә Ләнкәран шивәсиндә кениш јајылмышдыр.

-маг/-мәк-ин бә'зи һалларда сөздүзәлдичи шәкилчи ролунда чыхыш етмәсини, јә'ни фе'лләрдән исим (мүгајисә етмәли: јемәк, бармаг, чахмаг, ојмаг, јумаг, газмаг вә с.) әмәлә кәтирә билмәк хүсусијјәтини әсас көтүрәрәк, түрколожи әдәбијјатда бу форманы һәм дә лексик-грамматик шәкилчи кими сәчијјәләндирирләр (4, 114; 3, 29). «Мәсдәр, фе'лдә ифадә олунан һәрәкәтин ады мә'насында формалашдығындан исимләшмәјә доғру күчлү мејл көстәрмиш вә нәтиҹәдә, јени заманда, фе'лдән ад дүзәлдән бир шәкилчи—лексик шәкилчи кими дә чыхыш етмәјә башламышдыр» (10,101).

Јазылы абидәләримизин дилиндә дә -маг/-мәк лексик грамматик шәкилчи кими чыхыш едәрәк субстантив сөзләр—исимләр јаратмышдыр. Бу хүсусијјәтлә бағлы абидәләрдә чохлу нүмунәләрә тәсадүф олунур: чахмаг (КДГ, 36), јемәк (КДГ, 38), јашмаг (КДГ, 67), илмәк (КДГ, 90), јемәк-ичмәк (КДГ, 135); әкмәк, ирмағ (ДӘҺ, 55), јемәк-ичмәк (ДӘҺ, 64); јемәк (Х. Тәбризи, 190); ојмаг (К, 92); әтмәк (Әср., 19а); чахмаг (Сазым, 24); ојмаг (Шүһ.,); әтмәк (Ә., 297).

Мүасир дилимиздә белә сөзләрин бир гисминдә шәкилчи (-маг/-мәк) сөзүн тәркибиндә дашлашдығы үчүн белә сөзләр садә сөз кими көтүрүлүр, онлары һиссәләринә ајырмаг олмур, дикәр гисминдә исә -маг/-мәк өз варлығыны мүһафизә етдијиндән онлары асанлыгла көкдән ајырмаг мүмкүндүр. Әслиндә, грамматик бир шәкилчи олуб, иш вә һәрәкәтин адыны билдирмәјә хидмәт едән -маг/-мәк формасы дилин мухтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә ад дүзәлдән шәкилчи кими дә мәһсулдар олмушдур.

Дилчилик әдәбијјатда -маг/-мәк шәкилчисинин мүәјјән дәјишикликлә уғрајараг јени фонетик тәркибә малик шәкилчијә чеврилмәси фикри дә мөвчуддур (10,101; 3,28,88; 1,280). Өз мәншәји е'тибарилә -маг/-мәк мәсдәр шәкилчисиндән төрәмиш (10,101) -ма/-мә шәкилчиси дә дилимиздә ики вәзифә дашыјыр, јә'ни һәм фе'лләрә артырылараг исим (мүг. ет: дүјмә, долма, говурма, јарма, булама, гырма вә с.) вә

сифәт (мүг. ет: сүзмә, сүрмә, дондурма, чығыртма, гызартма, кәлмә, бурма, асма вә с.) дүзәлдир, һәм дә мәсдәр (бунун үчүн «хәфиф мәсдәр» термини ишләдилир) мәзмунуну мүһафизә едир (мүг. ет: кәзмә, кечмә, охума, билмә, јатма, дүрма вә с.). Демәли, ...исим дүзәлдән -ма/-мә шәкилчиси илә мәсдәр шәкилчиси -ма/-мә ејнидир вә биринчи икинчисинин мә'нача инкишаф етмиш формасыдыр» (1,280). Абидәләрин дилиндә -ма/-мә шәкилчисинин фе'л көкләринә әлавәси илә дә иш вә һәрәкәт ады јаранмышдыр. «Китаби Дәдә-Горгуд»ун дили үчүн характерик олан бу хүсусијјәтә дикәр абидәләримизин дилиндә чох аз раст кәлинир. «Китаби-Дәдә Горгуд»дан: гыјма (63), говурма (63), јемә-ичмә (44,134), бешик кәртмә (46), гачма-говма (52), анадан доғма (99), јемәләр-ичмәләр (119).

ИХТИСАРЛАР ВӘ МӘНБӘЛӘР

КДГ—Китаби-Дәдә Горгуд (тәртиб едәни Һ. Араслы). Бакы, 1977.

ДӘҺ—Дастани-Әһмәд Һәрами (Өн сөз, тәртиб вә лүғәт Ә. Сәфәрлининдир). Бакы, 1978.

К—Кишвәри. Әсәрләри (тәртиб едәни, өн сөз, шәрһ вә лүғәтин мүәллифи Ҹ. Гәһрәманов). Бакы, 1984.

Әср.—Әсрарнамә (әлјазмасынын фотофаксимиле, сөзлүк вә изаһаты Ҹ. Гәһрәмановундур). Бакы, 1964.

Шәмс — Шәмс «Һекајәт-гиссеји-Јусиф бин Јә'губ». Азәрб. ССР ЕА РӘФ ФС—208.

Х. Тәбризи—Хәтаи Тәбризи. «Јусиф вә Зүлејха». Азәрб. ССР ЕА РӘФ. инв. №—М—185 (2436).

Сазым—Ш. И. Хәтаи Сазым (тәртиб едәни Мирзә Аббаслы). Бакы, 1973.

Ф—М. Фүзули. Әсәрләри, II ҹилд (тәртиб едәни Һ. Араслы). Бакы 1958.

Х—Ш. И. Хәтаи. Дәһнамә (тәртиб едәни Һ. Араслы). Бакы, 1982.

Шүһ.—Шүһәданамә. Азәрб. ССР ЕА РӘФ. инв. № Д—135 (13659).

Ә—Әмани. Әсәрләри (тәртиб едәни, өн сөз вә лүғәтин мүәллифи Ә. Сәфәрли), Бакы, 1983.

1. Ахундов А. Азәрбајҹан дилинин фонетикасы. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1984.

2. Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы (Фе'лләр). АДУ нәшријјаты, Бакы, 1975.

3. Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы (Адлар). АДУ нәшријјаты, Бакы, 1974.

4. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956.

5. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.

6. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.

7. Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.

8. Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри. Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1962.

9. Һ у с е ј н з а д ә М. Муасир Азәрбајчан дили, II һисс . «Маариф» нәшријјаты. Бакы, 1973.
10. Ҹ ә ф ә р о в С. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы. АДУ нәшријјаты. Бакы. 1960.

И. Д. Велиев

АФФИКС -маг В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

РЕЗЮМЕ

Слова, образованные посредством восходящего к древности аффикса -маг, имели в языке письменных памятников двоякий характер, т. е. совмещали в себе признаки глагола и имени существительного. На основе многочисленных фактов, извлеченных из языка письменных памятников XIII—XVI веков, в статье в отдельности рассматривается сходство образований на -маг с глаголами и именами существительными.

Е. И. Әҹизов

АЗӘРБАЈЧАН ДИАЛЕКТЛӘРИНДӘ ИНҸӘЛӘШМӘ ҺАДИСӘСИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИНДӘ ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләринин фонетик системиндә өзүнү көстәрән хүсусијјәтләрдән бири инҹәләшмә һадисәсидир. Бу һадисә а>ә, а>е, ы>и әвәзләнмәләри үзрә даһа кениш јајылмышдыр. Фактлар көстәрир ки, диалект фонетикасында инҹәләшмә хүсусијјәти узун сүрән тарихи инкишаф нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр. Изоглосс тәшкил едән бу һадисәнин тарихинин өјрәнилмәсиндә јазылы абидәләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Инҹәләшмә фонетик хүсусијјәти аз вә ја чох дәрәҹәлә мухтәлиф дөврләрин јазылы абидәләриндә әкс олунмушдур. Јазылы абидәләрин фактларына әсасланараг, артыг илк орта әсрләрдә Азәрбајҹан дилиндә инҹәләшмә фонетик хүсусијјәтинин мөвҹудлуғуну сөјләмәк олар.

а>ә. Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә «гајын» сөзүнүн јазылышыны һәм *гәјин*, һәм дә *гајын* кими охумаг мүмкүн олдуғуну көстәрмишдир. (10,31). М. Еркин һәмин абидәдә «дүнја» сөзүнүн һәм *дүнјә, дүнјәдә, дүнјәликдә*, һәм дә *дүнја, дүнјаја* шәкилләриндә јазылдығыны көстәрир (11,379). Ајдындыр ки, һәмин сөздә а>ә инҹәләшмәси кетмиш, *дүнја* сөзү азәрбајҹанлашмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да *гара, гары, гардаш, гаја, јахшы, гоша, јуча, гыјма* вә с. сөзләрин јазылышыны *гәри, гәрдәш, гәјә, јәхши, гошә, јучә, гыјмә* кими дә охумаг олар.

а саитинин *ә* саити илә әвәзләнмәси дилимизин сонракы инкишаф дөврләриндә дә өзүнү көстәрмишдир: *бәғрин, гәрдашлары, јәвлаг, гәму, јәғмур* (XIII, «Гиссеји-Јусиф»), *гәра*// *гарә* (XIV, Нәсими), *гәтир* (XIV, «Вәрга вә Күлшаһ»), *јәхши-јәман, јәхшилыг* (XV, Кишвәри), *архә, учә, бәғир, тахтә, гәриндаш, гәјғу, јәхши, јәхши-јәман, јәрағ, јәпраг*) XV, «Әсрарнамә»), *гәра, јәгә, әјағә, атә-анә* (XVI, Фүзули), *гочә, јәхши* (XVI, «Шүһәданамә»), *анә, гарә, атајә* (XVI—XVII, Фәдаи).

а>ә һадисәси Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб вә шәрг шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр: *бәғ, дәғ, јәхши, әхшәм.*

јашил, гәрә, гәпи, гәјин, гәјнана, гәјната, гәрдаш, гәзән (Нахчыван групу шив.), *гәпи, әрәбә, гәјчи* (Зәнкилан, Чәбраіыл), *гәрә, гәрғә, әғә, гәзән, тәхтә* (Ләнкәран), *гәрдеш, әрәбә, ахшәм, гәјчи, тәхил* (Бакы), *әгиз, әрәбә, гәрин, ахшәм* (Губа).

Јазылы абидәләрдә олдуғу кими, муасир шивәләрдә дә а>ә һадисәси бә'зән бүтүн сөзү дејил, анчаг бир һечаны әһатә едир: *бајрәм, һачәр, ахшәм, гошә* (Шәки), *әхшам* (Губа), *ағәч, ахшәм, гарә* (Чәлилабад), *әшағы, алмә* (Ләнкәран), *гочә, алчә, гошә* (Јардымлы), *гардәш, јарпәғ, ағәч, гонәғ* (Лерик).

М. Һусејнзадә 1956-чы илдә түрк дилләринин диалектоложијасы мәсәләләринә һәср олунмуш мушавирәдәки чыхышында Чәнуби Азәрбајчан диалектләриндә дә а>ә инчәләшмәсинин мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир: *гәрдаш, гәрә//гәрә//гарә//гәрә, јәхши//јахшы* //јәхши//јахчы (9, 154—155). Бу хүсусијјәти Чәнуби Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндә көрмәк олар: *гәрә//гарә, гәмиш, сәггәл, гәрә-гурә, тәхтә, јәхәсин, гәри* (М. Ә Мә'чуз), *гәрә, гәјит, гәјнә, гәјәнин, әјахлыјуп* (М. Шәһријар).

а>ә изоглоссу Кәркук диалектиндә дә вар: *јәхәди, гәри, гәмчи, гәрә* («Арзы Гәмбәр»).

Башга түрк дилләри ичәрисиндә а>ә һадисәси уіғур дили үчүн сәчијјәвидир: *әтләс, әдәм ,әдрәс, әстә, әстәр* (19, 64, 66, 72), *ашнӓ, адӓш* (15,49).

а>ә изоглоссунун гәдим печенег дилиндә дә өзүнү көстәрмәси бу һадисәнин гәдимлијинә дәлаләт едир: *Иәйык*> *Йайык* «Јаик чајы» (17,21).

а саитинин *ә* саити илә әвәзләнмәсинин гәдим абидәләрдә јајылмасыны вә муасир шивәләрдә чанлы олмасыны нәзәрә алараг, бу һадисәнин Азәрбајчан диалект вә шивәләриндә артыг X әсрәдәк формалашдығыны сөјләмәк мүмкүндүр. Инчәләшмә Азәрбајчан дилинин тәшәккүл етдији илк чағлардан бу дилин сәчијјәви әламәтләриндән бири олмушдур. М. Кашғаринин «Оғузларын дили нәзикдир» (16,4..) фикри там мә'насы илә Азәрбајчан дилинә аид едилә биләр.

Азәрбајчан дилини башга оғуз дилләриндән—түрк вә түркмән дилләриндән фәргләндирән хүсусијјәтләрдән бири Азәрбајчан дилинин инчәләшмәјә, һәмин дилләрин исә галынлашмаја мејлли олмасыдыр. Алынма сөзләрин бир групу һәмин дилләрдә галынлыг аһәнкинә, Азәрбајчан дилиндә исә инчәлик аһәнкинә табе олур. М. Еркин јазыр ки, османлы саһәсиндә галын тәләффүз едилән гыса вокаллы јабанчы кәлмәләр Азәри түркчәсиндә инчә шәкилләри илә сөјләнмәкдәдир: *ашк-ешк, Һасан-Һәсән, Али-Әли, сабыр-сәбир*

таһаммул- тәһәммул, бахт-бәхт, муһкем-мөһкәм, уфук-уфүг, зулум-зүлүм, Муһаммет-Мәһәммәд, умумы-үмуми, маһкеме-мәһкәмә, чумһуриіет- чүмһуријәт, Һајдар-Һејдәр, Чафер-Чәфәр мисалларында олдуғу кими (12,90).

Галынлашма хүсусијјәти түркмән дилиндә дә вар. Мәсәлән, әрәб дилиндән алынмыш «елм» сөзү түркмән дилиндә галынлыг аһәнкинә (*ылым*) табе олдуғу һалда, Азәрбајчан дилиндә инчә сәс тәркибиндә (*елм*—әдәби дилдә, *илим*—Шәки диалектиндә) өзүнү көстәрир.

Дилимиздәки инчәләшмә мејли, башга сөзлә, архасыра саитләринин инчәләшмәјә мејлли олмасы акустик—физоложи бахымдан тәсдиг олунур. Азәрбајчан дилинин фонолокијасы саһәсиндә хүсуси тәдгигат апармыш А. Ахундов *а* саити һаггында јазыр: «Бу саит... архасыра саитләринин даһа өндә тәләффүз олунанылыр. Һәтта бә'зи фонетикләрин, мәсәлән, Ә. Дәмирчизадәнин вә Ф. Казымовун һазырладыглары ренткенограмларда дилин вәзијјәти өн сыра саитләринин тәләффүзүндә олдуғу кими нәзәрә чарпыр» (6,86).

Азәрбајчан дилиндә инчәлик аһәнкинин гүввәтли олмасыны онун башга дилләрә тә'сириндә көрмәк олар. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин тат дилинә фонетик тә'сири буна чанлы сүбутдур. «Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә ишләнән сәсләрин чоху өндә тәләффүз едилир вә бу дилин күчлү тә'сиринә мә'руз галан тат дилинин нисбәтән архада вә там архада тәләффүз олунан бә'зи сәсләринин ирәлијә доғру инкишаф мејли һисс едилмәкдәдир. Тә'сир нәтичәсиндә дилдәки бә'зи галын саитләрин инчәләрлә, додаглананларын додагланмајанларла, дилархасы самитләрин дилортасы самитләрлә әвәз олунмасы просесләри мушаһидә олунмагдадыр. Көстәрилән фактлар сүбут едир ки, тә'сир нәтичәсиндә тат дилинин фонетик тәркибиндә мүәјјән дәјишикликләр баш вермәкдәдир» (14,89).

а>е. *а* сәсинин *е* сәси илә әвәзләнмәси һадисәси әсасән сөзортасында, бә'зән исә сөзәввәлиндә *і* сәсинин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Демәли, бу һалда ачыг саитин гапалылашмасы, галын саитин инчәләшмәси һадисәси мејдана чыхыр: *геінатама, геінанама, геінана, геіната, геінәди* («Китаби-Дәдә Горгуд»), *еідүр* (XIII, «Дастани-Әһмәд Һарами»), *ејдүр* (XV Һәбиби), *ејдер, ејдүр* (XV—XVI, Хәтаји), *едир*< ајдыр (XVI, Фүзули), *геіги* (XVI—XVII, Фәдаи).

Аідыр («дејир, сөјләјир») сөзү һазырда Кәркук диалектиндә вә Фүзули рајон шивәсиндә ишләнир: *Гыз ајдырды* («Арзы Гәмбәр»); *О ма сөз ајды* (1,26).

Кәркук диалектиндә *ајдыр* сөзү а>ә әвәзләнмәсинә вә сәс душүмү һадисәсинә мә'руз галараг *әјиди* формасында ишләнир: *һахсымызын оғли олди, һахсымызын гызы олды бир-*

вирин ә бешик кәсмә адахлы олсин. Деди-әјиди («Арзы Гәмбәр»).

Ајдыр сөзү а>ә әвәзләнмәси нәтичәсиндә татар дилиндә *әйтә* (әдәби дил), *әтә* (диалект) формаларында ишләнир (8,160).

а саитинин *е* саити илә әвәзләнмәси һадисәси Азәрбајчан диалект вә шивәләринин чәнуб, шәрг вә шимал групларында даһа чох јајылмышдыр: *гејчи, гејмах, гејиш, гејната, гејнана, гејтан, гејнәмәк* (Чәнуби Азәрбајчан) (9,154), *гејин, гејната, гејнана, гејтәр, гејчи, гејиш, гејмаг* (Бакы, Губа), *чеј, јеш, јејлах, јешил, јеј* (Шәки), *јешил, чејлах, бејрам, чеј, јеј, јеш* (Гах).

Бу хүсусијјәт Азәрбајчан дилинин Кәркүк диалектиндә дә вар: *бејрам, гејиш, јешил//јешыл, чејхана* (18,14).

а>е һадисәси Чәнуби Азәрбајчан шаирләринин дилиндә мүшаһидә едилир: *гејнана* (М. Ә. Мө'чүз), *охујејдим, гејтәр, гејнәр, гејнијүр, гејидах* (М. Шәһријар).

Башга түрк дилләри ичәрисиндә а>е һадисәси ән чох ујғур дилиндә өзүнү көстәрир: *еғир, еғиз, елиш, ейтмак, беғир, беғишлимак, белик,* «балыг», *кейнита, кейнина, кейик,* «гајыг», *кейин, йешил, йеғиш, йеғилик* (19, 147, 152, 155, 226, 227, 621, 682, 797, 798).

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи диалект вә шивәләрдә инчәләшмә мејлинин гүввәтли олмасында јад дилләрлә (хүсусилә Иран дилләри илә) тәмасын мүәјјән ролу олмушдур. Јад дилләрлә контакты нисбәтән зәиф олмуш диалект вә шивәләрдә (диалект вә шивәләрин гәрб групунда) галынлыг аһәнки күчлү олдуғу һалда, мүхтәлиф дилләрлә тәмасы күчлү олан диалект вә шивәләрдә (чәнуб вә шәрг групу диалект вә шивәләриндә) инчәлик аһәнки, аһәнкин позулмасында архасыра саитләринин өнсыра саитләри илә әвәз олунмасы һадисәси үстүнлүк тәшкил едир. М. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектолокијасы» әсәриндә охујуруг: «*а* сәсинин *ә* сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә Азәрбајчан дилинин бүтүн шивәләриндә, демәк олар ки, аз вә ја чох дәрәчәдә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин бу һадисә шәрг вә чәнуб диалект вә шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр» (20,39—40). Јенә һәмин мүәллиф ы>и һадисәси һаггында јазыр: «*ы* сәсинин *и* сәси илә әвәзләнмәси һадисәси, әсасән, шәрг диалект вә шивәләринә аиддир» (Јенә орада, 40).

Доғрудур, а>ә, а>е һадисәләринин мүәјјән һиссәси *ј* сәси вә сонор самитләрлә әлагәдар баш верир (самит-саит аһәнки), лакин белә инчәләшмәнин ардычыл бир хүсусијјәт кими өзүнү көстәрмәсиндә дилимизин үмуми инчәләшмә мејли илә јанашы, ектралингвистик амилләрин ролу да һисс едилир.

Марағлыдыр ки, белә инчәләшмә түркмән дилинин Иранын вә Өзбәкистанын сәрһәдиндә јерләшмиш диалект вә шивәләриндә (мәсәлән, нохур диалектиндә) даһа чох јајылмышдыр: *тәмдир, пәлчих', әрчин, пәлтә, бәшхә, пәхтә, тәхтә* (4, 119).

Шүбһә јохдур ки, инчәләшмә һадисәси дилдә бирдән-бирә јаранмамыш, дилин узун сүрән тәкамүлү нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Азәрбајчан диалект вә шивәләринин јад дилләрлә, хүсусилә Иран мәншәли дилләрлә контактынын тарихи гәдимдир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндә азәрбајчанлыларын улу бабалары илә јанашы, Иран мәншәли етнослар да јашамышлар. Көчәри ирандилли тајфаларын Мидијаја ерамыздан әввәл VIII әсрдә сохулдуглары мә'лумдур (3,77). Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә тат адланан әһалинин сасанилер дөврүндә бура көчүрулмәси барәдә мә'лумат вардыр: «Сасанилер Албанијаны өз һакимијјәтләри алтында сахламаг вә орада өзләринә дајаг јаратмаг үчүн Албанијаја Иран дилләриндә данышан әһали көчүрүрдүләр. Сонралар тат адландырылмыш бу әһалини Сасани дөвләти үчүн бөјүк стратежи әһәмијјәти олан рајонларда јерләшдирирдиләр. Татлар Абшеронун, индики Шамахы, Дәвәчи, Губа вә башга рајонларын әразисиндә мәскән салырдылар. Онларын галыглары инди дә бу јерләрдә јашамагдадыр» (2,98). Антик чоғрафијашүнаслар Албанијада мүхтәлифдилли 26 тајфанын јашадығыны көстәрирләр (Јенә орада, 66).

Дилдә бир чох јени хүсусијјәтләрин мејдана чыхмасында белә етник гарышыглыг мүәјјән рол ојнамышдыр. Неолингвистләр белә һесаб едирдиләр ки, дил дәјишмәләринин әсас сәбәби етник гарышмадыр. Етник гарышма дејәндә онлар ирги гарышманы јох, мәдәни гарышманы нәзәрдә тутурдулар. Неолингвистләрин консепсијасында һәр бир јени дил факты алынма кими көтүрүлүр (5,527). Пизанијә көрә, инновасија коллективә ајры-ајры фәрдләр тәрәфиндән кәтирилир, сонра исә ја субстрат тә'сирә мә'руз галан бүтүн әразијә, ја да онун бир һиссәсинә јајылыр (Јенә орада, 529). Вахтилә М. Кашғари көстәрмишди ки, ән тәмиз вә доғру дил фарсларла гарышмајан вә башга өлкәләрә кедиб-кәлмәјән түрк тајфаларынын дилидир. Ики дил билән шәһәрлиләрин дили исә позугдур. О, ујғурларын дили һаггында јазырды ки, онларын дили түркчәдир, лакин бир-бири илә данышдыглары башга бир дилләри дә вар (16,65).

Беләликлә, бөјүк түрколог түрк тајфа дилләрини јад дилләрлә тәмасына көрә, тәмиз вә позуг дилләрә ајырыр. Н. А. Баскаков өзбәк вә јени ујғур дилләринин Орта Аси-

јанын јерли әһалисинин—гәдим хорәзмләрин, согдиләрин, тачикләрин вә башга Иран тајфаларынын дилләри илә чарпазлашмасыны нәзәрдә тутараг бу дилләри «тәмиз» олмајан түрк дилләри адландырыр (8,99). А. М. Шербак да өзбәк, татар вә ујғур дилләрини «гарышыг» түрк дилләри һесаб едир (21, 19).

Түрк дилләринин «гарышыг» тәбиәтиндән бәһс едилдикдә бу јалныз јад дилләрлә гајнајыб-гарышма мә'насында јох, ејни заманда етник чәһәтдән гејри-јекчинслик кими анлашылмалыдыр. Мәсәлән, өзбәк данышыг дили бир тәрәфдән гәдим ујғур, тиргеш вә карлук тајфаларынын, дикәр тәрәфдән исә оғузларын вә гыпчагларын дили әсасында формалашмышдыр. Азәрбајчан дилинин етник өзәјини исә оғуз-гыпчаг тајфаларынын дил хүсусијјәтләри тәшкил едир. Лакин Азәрбајчан дилинин диалект системиндә мүхтәлиф мәншәли түрк тајфаларынын (булгар, хәзәр, ујғур вә с.) дил елементләри дә өз изини гојмушдур.

Бүтүн бунлар сөз көкләриндә вә шәкилчиләрдә саитләрин инчәләшмәсиндә дил хүсусијјәтләринин гарышыг тәбиәтинин вә јад дилләрлә контактын мүәјјән амил кими чыхыш етмәси еһтималыны доғурур. Екстралингвистик амилләр түрк дилләриндән бири кими Азәрбајчан дилиндә галынлыг аһәнкиндән инчәлик аһәнкинә инкишаф мејлини, дилин мөвчуд потенсиал имканыны мүәјјән дәрәчә фәаллашдырмышдыр (13, 79—91). А. Ахундов а>ә әвәзләнмәсиндән данышаркән бу һадисәни дилхаричи амилләрә, субстрат тә'сирлә бағлајыр: «Азәрбајчан дилинин истәр тарихиндә, истәрсә дә диалект вә шивәләрдә а>ә әвәзләнмәси, көрүнүр, дилхаричи амилләрлә бағлыдыр; бәлкә дә субстрат тә'сирдир» (7,35).

Белә инчәләшмәдә дилхаричи амилләрин ролу һәлледичи сајыла билмәз. Инчәләшмә үчүн потенсиал имкан -халг «дил инчәләшмәси, дил назикләшмәси» билаваситә дилин өзүндә мөвчуд олмушдур. Екстралингвистик амилләр бир нөв катализатор ролуну ојнамышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Азәрбајчан дилинин диалектоложи луғәти. Бакы, 1964.
2 Азәрбајчан тарихи, I ч., Бакы, 1958.
3. Алиев И. Мидия — древнейшее государство на территории Азербайджана. Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956.
4. Амансарыев Ж. Туркмен диалектологиясы. Ашгабат, 1970.
5. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
6. Ахундов А. Азәрбајчан дилинин фонемләр системи. Бакы, 1973.
7. Ахундов А. Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы. Бакы, 1973.
8. Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960.
9. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, 1958.

10. Дәмирчизадә Ә. М. «Китаби-Дәдә Ғоргуд» дастанларынын дили. Бакы, 1959.
11 Ergin M. Dede Korkut kitabi. II. Ankara, 1963.
12 Ergin M. Azeri Türkçesi. Istanbul, 1981.
13. Әзизов Е. И. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә саитләр аһәнки (нам. дисс.). Бакы, 1974.
14. Әһмәдов Т. М. Азәрбајчан дилинин тат дилинә фонетик тә'сири. С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри, дил вә әдәб. сер. 1972, №2.
15. Кайдаров А. Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. АДД. Баку, 1969.
16. Кошғарий М. Девону луғотит турк, т. 1. Тошкент, 1960.
17. Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. АДД. Нукус. 1976.
18. Пашаев Г. М. Фонетика керкукского диалекта. АКД, Баку, 1969.
19. Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
20. Ширәлијев М. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. Бакы, 1968.
21. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Э. И. Азизов

ЗНАЧЕНИЕ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ ИЗОГЛОССНОГО ЯВЛЕНИЯ «СМЯГЧЕНИЯ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

РЕЗЮМЕ

В фонетической системе диалектов и говоров азербайджанского языка наблюдается изоглоссное явление смягчения. Опираясь на фактах письменных памятников, современных говоров и исторических данных, автор приходит к выводу: смягчение связано с внутрисистемным развитием языка; соседство нетюркоязычного населения способствовало благоприятному условию устойчивости данного явления.

К. Г. Вәлијева

ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРДӘ ДИАЛЕКТ ЛЕКСИКАСЫНЫН ИЗЛӘРИ

Азәрбајчан дилинин тарихи лексиколокијасынын өјрәнилмәсиндә гәдим јазылы абидәләрлә јанашы диалект материалларынын да тәдгигата чәлб олунмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки диалект вә шивәләримиз мүасир әдәби дилимиздә һеч бир из бурахмадан арадан чыхан бир чох дил нүмунәләрини чанлы шәкилдә сахламагла бәрабәр, онларын изаһы үчүн дә зәнкин материал верир.

Гәдим јазылы абидәләрлә диалект фактларынын ујғунлуғу дилин бүтүн јарусларында олдуғу кими, лексикада да чанлы шәкилдә јашајыр. Ајры-ајры лексик ваһидләрин тарихи-етимоложи тәдгигиндә, архетипинин мүәјјән едилмәсиндә јазылы абидәләр көрәјимиз олур. Диалект вә шивәләрин лексик изоглосларыны јазылы дил нүмунәләриндә ахтармаг, онларын семантик инкишафыны изләмәк, диалект хүсусијјәтләринин абидәләрдә нә дәрәчәдә тәзаһүр етдијини өјрәнмәк истәр тарихи лексиколокија, истәрсә дә тарихи диалектолокија үчүн әһәмијјәтлидир.

Маһмуд Кашғаринин «Дивани-лүғәт-ит түрк» әсәри бу мүһүм вәзифәни өјрәнмәк үчүн илк вә мө'тәбәр мәнбә һесаб олунмалыдыр. XI әсрин бу гијмәтли абидәси тәкчә Азәрбајчан дили үчүн јох, башга түрк дилләри үчүн дә фактик материалла зәнкиндир.

Гәдим јазылы абидәләрлә мүасир диалект вә шивәләр арасындакы лексик паралелләри нәзәрдән кечирәк.

МУШ. М. Кашғаринин «Диван»ында «пишик» мә'насында *муш* лексик ваһиди гејдә алынмышдыр (6,352). Мүәллиф бу сөзүн чикил дилиндә ишләндијини көстәрир. *Муш* сөзү үмумтүрк сәчијјәси дашымагла бу дилләрдә һәмин мәфһумла әлагәдар сөз кими јашамагдадыр: кумык дилиндә *мишик*, татар дилиндә *мышык*, өзбәк дилиндә *мушук*, ујғур дилиндә *мөшүк*, гырғыз дилиндә *мышык*. Көрүндүјү кими, гејд едилән түрк дилләриндә бу сөзүн илк фонеми чингилтили *м* сәси илә ифадә олунур.

Оғуз групу дилләриндән түркмән вә Азәрбајчан дилләриндә исә бу сөз *п* фонеми илә башлајан сөзлә ифадә олунур: *пишик*. Һеч шүбһәсиз ки, ејни мә'налы, мүхтәлиф фонетик тәркибли бу лексемләр үчүн илкин көк морфем *муш* һесаб олунмалыдыр. Қ. Мусајев көстәрир ки, *мушук//мышык//пишик* сөзләри муш көкүндәндир, *-ук//-ык* бу сөзләрдә кичилтмә мә'насы билдирир (10,101).

Бу сөзүн лексик паралелини Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә изләјәркән марагłы фактла растлашырыг. *Муш* көкү М. Қашғаринин «Диван»ындакы мә'нада јалныз Шәрги Абшеронун Бузовна вә Маштаға кәнд шивәләриндә горунуб галмагдадыр: *-У муши гōла, чәр декмиш пүтүн күни мијолдијир* Б.- (Маш.)*

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнән *мушгурмаг* (миник вә гошгу һејванларыны һәрәкәтә кәтирмәк, ит вә с. јахына чағырмаг үчүн додаглары бүзәрәк чыхарылан сәс) лексик ваһиди дә, бизим гәнаәтимизчә, гәдим *муш* көкү илә ејни јувадандыр. Бурада сөз өз семантик даирәсини кенишләндирмиш, јени мә'на кәсб етмишдир.

АЗНАВУР. Азәрбајчан әдәбијјатынын гәдим нүмунәси олан «Қитаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дилиндә ишләнән лексик ваһидләрдәндир:

«Шөклү Мәлик ајдыр:

—Мәрә, *азнавур*, нә һејфимиз галды» (7.29).

Азнавур сөзүнүн изаһыны Һ. Араслы «күрчү әсилзадәси» (7,158), Орхан Шаиг Көкјај исә «сәрт, әчаиб, гүввәтли, һејбәтли, азғын» (11, 171) кими верирләр. Бу лексемин ермәни мәншәли олдуғуну иддиа едән Р. А. Баграмјана чаваб олараг Қ. Вәлијев вә Ф. Чәлилов көстәрирләр ки, *азнавур* картвели мәншәли сөздүр (4,41).

Тәдгигатчылар тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилән *азнавур* сөзү, һәр шејдән әввәл, өз формасыны вә мә'насыны дөврүмүзә гәдәр сахламасы илә сәчијјәләнир. Бу сөзүн Кәлбәчәр рајон шивәсиндә *азноур* шәклиндә «гарынгулу, дојмаг билмәјән адам» мә'насында ишләндији көстәрилир (1,25). Фонетик тәркибинә көрә «Қитаби-Дәдә Горгуд»дакы *азновура* ујғун кәлән бу сөз семантикасына көрә ондан фәргләнир. Азәрбајчан диалект вә шивәләринин шәрг групуна дахил олан бир сыра шивәләрдә (Абшерон, Шамахы, Исмајыллы) гејдә алынан бу сөз (*әзноур//азноур*) һәм фонетик тәркибинә, һәм дә илкин мә'насына көрә «Қитаби-Дәдә Горгуд»дакы *азновурун* лексик паралелидир. Мисал: *Кечә гејидәндә әзноур бир киши чыхды габағымә, үреким түшди, јаман горхдум* (Б.-Мәр.); *—Әлсаб нәјшә әзноур олуб, аз, адам үркүр оннан* (Ис.).

Диалект материалларындан верилән нүмунәләрдән көрундүјү кими, *азновур* сөзүнүн «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындакы «һејбәтли, горхунч, әчаиб» мә'насы диалект вә шивәләрин шәрг групунда олдуғу кими сахланмышдыр.

ЈАСТАНМАГ —сөјкәнмәк. Тарихән гәдим сөзләрдәндир. *Јастанмаг* сөзүнүн гәдимлији онун түрк дилләринә аид јазылы абидәләрдә, луғәтләрдә, классикләримизин дилиндә ишләнмәси илә тәсдиг едилир. Белә ки, бу сөз ејни фонетик тәркибдә (*јастан*) түрк дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдә (8,286), М. Кашғаринин «Диван»ында (6,245), В. В. Радловун луғәтиндә (12, 222), И. Нәсиминин (*Әнбәрин сүнбүлүнә кимсәнә јастанмыш исә//Вәслүнә лалеји-сеір илә рејһан сусады* (5, 552); М. Фүзулинин әсәрләриндә (*Бимар тәниндә галмајыб таб//Гылмышды мәзарә јастаныб хаб* (2, 508) «сөјкәнмәк, дајанмаг» мә'наларында кениш мигјасда ишләнмишдир.

Кәнчә диалектиндә вә Ағдам рајон шивәләриндә *јастанмаг* сөзү јазылы абидәләрдәки мә'насы («сөјкәнмәк») илә јанашы, бир дә «гыврылмаг» мә'насында ишләнир. Икинчи мә'наја ән чох иланла әлагәдар олараг тәсадүф едилир: 1. —*Нә јастаныф галыфсан, а бала, дурсана?* (сөјкәнмәк мә'насында—Ағд.); 2. —*Ај аман, илан көр нежә јастаныф?* (гыврылмаг мә'насында—Кән.).

Азәрбајчан дилинин Дашкәсән, Кәдәбәј, Чәбрајыл рајон шивәләриндә «дүзәнлик, дағ дөшүндә дүз саһә» мә'насында гејдә алынан *јастана* (1,241), мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *балыш* сөзүнүн синоними кими ишләнән *јастыг* лексемләри дә һеч шүбһәсиз ејни семантик көкдән шахәләнмишдир.

Гәдим јазылы абидәләрлә диалект вә шивәләрин ујғунлуғуна аид дикәр нүмунәләри садаламагла кифајәтләнирик.

АЛЫЧ—Јенисеј абидәләриндә «ашыг-ашыг ојунунда ашыгын уғурлу тәрәфи» (9,102). Мүасир диалектләрдә (Ш., Б.) *алчы* шәклиндә абидәләрдәки мә'нада ишләнир (1,35): —*Дөрт ашых ојунунда алчы дурур, тохан удузур* (Ш.)

БӘЛКӘ—Јенисеј абидәләриндә «нишан, сәрһәд, әламәт» (9, 92)—диалектләримиздә бир нечә мә'на илә бәрабәр, Ағдаш шивәләриндә «нишан, сәрһәд» анлајышыны да билдирир (1,70): —*Бу јерә бәлкә гој.*

ШУМ—Јенисеј абидәләриндә «һәјасыз, надинч» (9, 425) —*шумбаш* (Лән., Б.)—«писнијабәт, надинч ушаг» (1, 475): —*Бу нә шумбаш ушахды* (Лән.).

АНЫҒ—Орхон абидәләриндә «һијләкәр, гәзәбли, јарамаз, сәрсәри» (3,119)—*аных* (Ис.) «анлајышы чәтин, үстү-өртүлү, һијләкәр» (1, 37):—*Бу иш бир аз аныхды; анга* (Зәр.) —«*һушсуз»:—Әһмәд чох анга адамды; ангалы* (Шам).—«сәрсәри, дәли» (1, 36):—*Адә, сән нә ангалы адамсан?*

БЕДИЗ—Орхон абидәләриндә «нахыш, орнамент» (3,86)—*бадыч* (Сал., Б.)—«нахышлы чораб» (1, 51):—*Иш адамына бадыч јахшы шеіди.*

ТЕЗ—Орхон абидәләриндә «гачмаг» (13, 127)—*тәзмәк* (Ор.) *тезмәх'* (Газ.)—«сүр'әтлә гачмаг, һүркүб гачмаг» (1, 376):—*Галхозун гојуннары бы кечә тәзиб јатахдан чыхмышдылар* (Ор.).

ТҮЛӘ—М. Кашғаридә «түкүнү төкмәк, түкүнү дәјишмәк» (6, 596)—*түләк* (Гб., Шам.)—«һијләкәр, бич»//*түләмәк* (Шам., Г., Шәк.)—«түкүнү дәјишмәк»//*түлү*//*түлүнки* (Ор., Нах., Б., Газ.)—«хырда оғру» (1, 382); — *О Садығы буралара гојмыјын, түлүнкинин биридү* (Шам).

ТҮЛФИР—М. Кашғаридә—назик пәрдә» (6, 596)—*түлү* (Шәк., Г.)—«назик ләчәк» (мүг. ет: әдәби дилдәки «пәрдә» мә'насында ишләнән *түл сөзүнү):—Түлүдән өтри бир әршин чит алдым* (Шәк. 1,392).

Нүмунәләрин сајыны артырмаг олар, лакин бунлар да кифајәт едир ки, көстәрилән лексемләри јазылы абидәләрдә диалект лексикасынын изләри кими баша дүшдүк.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Азәрбајчан дилинин диалектоложи луғәти. Бакы, 1964.
2. Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти. II ч., Бакы, «Елм», 1970.
3. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
4. Вәлијев К., Чәлилов Ф. «Китаби-Дәдә Горгуд»да ермәни сөзләри вармы? С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләр»и, дил вә әдәбијјат серијасы, 1975, № 5.
5. Гәһрәманов Ч. Нәсими «Диван»ынын лексикасы. Бакы. «Елм», 1970.
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
7. «Китаби-Дәдә Горгуд». Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1962.
8. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
9. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952.
10. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., «Наука», 1975.
11. Orhan Saik Cökjal Dedem Korkudun kitabı. Istanbul, 1975.
12. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий, III. СПб., 1893—1911

* Диалект вә шивә (рајон) адларынын ихтисары:
Б.—Маш (Бакы—Маштаға), Б.—Мәр. (Бакы—Мәрдәкан), Ис. (Исмајыллы), Ағд. (Ағдам), Кән. (Кәнчә), Ш. (Шуша), Лән. (Ләнкәран), Б. (Бакы), Зәр. (Зәрдаб), Шам (Шамахы), Сал. (Салјан), Ор. (Ордубад), Газ. (Газах), Г. (Гах), Шәк. (Шәки).

Г. Г. Велиева

СЛЕДЫ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

РЕЗЮМЕ

При исследовании исторической лексикологии азербайджанского языка, наряду с памятниками древней письменности, привлечение диалектных материалов приобретает немаловажное значение.

В статье объектом исследования явились слова (муш, азнавур, јастанмаг, алыч, бәлкә, бедиз и др.), взятые из орхоно-енисейских памятников, «Дивани» Махмуд Кашгари, произведения наших классиков. Эти лексические единицы в письменных памятниках представляют определенное значение для исторической диалектологии азербайджанского языка.

М. Д. Новрузов

ОРХОН-ЈЕНИСЕЈ АБИДӘЛӘРИНИН ДИЛИНДӘ КӘМИЈЈӘТ КАТЕГОРИЈАСЫ

Орхон-Јенисеј абидәләринин материаллары түрк дилләринин инкишафынын бу дөврүндә кәмијјәт анлајышынын мүхтәлиф үсулларла ифадә олунмасыны ајдын көстәрир. Белә ки, абидәләрдә лексик, морфоложи, синтактик үсулла кәмијјәт билдирмәјә раст кәлирик ки, бунларын ичәрисиндә морфоложи үсул шәкилчиләрин мүхтәлифлији вә формантларын јаратдыглары мәзмун бахымындан хүсуси сечилир.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә чәмлик билдирән шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1. *-лар, -лер.* begler, oǧullar, ekeler, «бөјүкләр», ujlar «јолдашлар» вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир түрк дилләри үчүн универсал олан, башга сөзлә десәк, бүтүн исимләрә вә субстантивләшмиш дикәр нитг һиссәләринә артырыла билән *-лар, -лер (-ләр)* шәкилчиси абидәләрин дилиндә јалныз чанлы варлыглар, хүсусилә шәхс билдирән исимләрлә ишләнмишдир. Бу, лексик вә синтактик үсулла кәмијјәт анлајышы ифадә етмәк јолунун мәһсулдар олмасы илә әлагәдардыр

2. *-т.* Орхон-Јенисеј абидәләриндә бир нечә сөздә тәсадүф олунур. Мүг. ет: oǧlït, «оғуллар», targat, , «тарханлар», sad - apït. «шадлар вә апылар». Түрк дилләринин дикәр јазылы абидәләриндә дә бир нечә сөздә *-т* шәкилчисинин изләри көрүнмәкдәдир. Мүг. ет: begät, «бәјләр», tumanat «думанлар» (Бабурнамә). (1,29). Ј. Мәммәдов диалектләримиздә ишләнән *елат, суат* сөзләринин тәркибиндә гәдим *-т* шәкилчисинин олмасы фикриндәдир. (3,94). Бизим фикримизчә, *бағат* сөзүндә дә һәмин шәкилчи илә гаршылашырыг. Түркологларын әксәријјәтинин фикринчә, бу шәкилчи монгол мәншәлидир. (7,37), А. Н. Кононов исә онун согди, јахуд тунгус мәншәли олмасыны күман едир. (8, 147) Лакин Г. Раместедтин фикринә көрә бу шәкилчини тәкчә монгол дили илә әлагәләндирмәк дүзкүн дејилдир. Белә ки, *-т* шәкилчиси үмумалтај чәм шәкилчи-

си олмуш, дилдән чыхдыгдан сонра *-лар* шәкилчиси онун функсијасыны јеринә јетирмишдир (10,57).

3. *-ан, -ән.* Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз ики сөздә тәсадүф олунур: oglan, «оғуллар», ärän «әрләр».

Мүасир түрк дилләриндә һәмин сөзләр кәмијјәт бахымындан тәк гәбул едилир. Лакин абидәләр јазылдығы дөврдә oglan вә ärän сөзләри чәм кими гәбул едилмишдир. Муг. ет: sabïmïn tükäti esidgil ulaju ini jegünüm oglanïm budunum ..«Бөјүк (вә) кичик гоһумларым, оғулларым, халгым, сөзүмү диггәтлә динләјин».

А. Н. Кононова көрә, *-ан* шәкилчиси Иран мәншәлидир. (8, 146). А. Гуламов да бу фикирдәдир. (2, 38—42) Лакин Орхон-Јенисеј абидәләриндә фарс дилинин тә'сири өзүнү көстәрмир. М. Кашғари бу үсулла чәмлик јаранмасыны гајдадан кәнар һесаб едирсә дә, бу шәкилчинин Иран мәншәли олдуғуну көстәрмир (12, 35). Түркологлар *бодун* «халг», *кыркын* «гызлар», *кыркун* «гырғыз (чинлиләр гырғызлары белә адландырырлар)», *копан* «чох» *түркән* «түркләр» кими сөзләрдә дә гәдим *-ан (-ән)* шәкилчисини көрүрләр (11, 88—89).

4. *-ғун, -кун.* Абидәләрин дилиндә бу шәкилчи дә мәһсулдар олмамыш, јалныз бир нечә сөздә тәсадүф олунур. Kelingün, «кәлинләр», tajgun. «дајлар», inijegün, «кичик гоһумлар» (13,121).

5. *-з.* Бу шәкилчи мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими абидәләрин дилиндә дә дашлашмыш һалдадыр вә әсасән, бәдән үзвләрини билдирән сөзләрин тәркибиндә раст кәлинир. Муг. ет: omuz, agïz ekiz вә с. Бу шәкилчинин *-с* вариантына Орхон абидәләриндә бир јердә (isbaras) тәсадүф олунур. Т. Текин бураја tardus, tölis, türgis сөзләрини дә әлавә едир (13,122).

6. *-ғыл, -кил.* Бу шәкилчи јалныз етнонимләрин тәркибиндә раст кәлинир. iz-gil, ci-gil (8, 147).

Көрүндүјү кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә чәмлик анлајышы мүхтәлиф морфемләр васитәсилә ифадә олунмушдур. Мүхтәлиф сәс тәркибләринә малик морфемләрин ејни грамматик мә'на ифадә етмәси дилдә гарышыглыг јарада биләр ки, бунун да нәтичәсиндә дилин коммуникатив функсијасы корланмыш олар. Лакин дил һәр шејдән әввәл үнсијјәт васитәсидир, системдир. Буна көрә дә дилдә гарышыглыгдан данышмаг олмаз. Белә олдугда, абидәләрин дилиндә кәмијјәт шәкилчиләринин чохлуғунун сәбәбини нә илә изаһ етмәк олар? *-лар, -ләр (-лер)* шәкилчисиндән данышаркән гејд етмишдик ки, бу шәкилчи, әсасән шәхс билдирән исимләрлә ишләнир. Абидәләрдәки бу факта әсасланан К. Грөнбек абидәләр јазылдығы дөврдә түрк дилли халгларда кәмијјәт анлајышынын олмадығыны вә бу шәкилчинин кәмијјәт дејил, топлулуг билдирдијини иддиа едир. (4, 24) Әлбәттә, К. Грөнбекин бу фикри илә разылашмаг олмаз. Бизә елә кәлир ки, *-лар* шәкилчисинин абидәләрин дилиндә јалныз шәхс билдирән сөзләрлә ишләнмәсинин ,еләчә дә абидәләрдә кәмијјәт шәкилчиләринин чохлуғунун сәбәбини түрк дилләринин инкишафынын гәдим бир инкишаф мәрһәләсиндә ахтармаг лазымдыр. Һәмин дөврүн характерик чәһәтләриндән бири бу иди ки, дүнјанын бир чох дилләриндә олдуғу кими, түрк дилләриндә дә әшја синифләри олмушдур. Һәр бир синфин исә өзүнүн ајрыча грамматик кәмијјәт көстәричиси олмушдур. Мәс.: шәхс синифи, чансыз әшја синифи, һејван синифи вә с.

-лар шәкилчиси түрк дилләринин инкишафынын илкин дөврләриндә јалныз шәхс синифинә аид шәкилчи олмуш, дикәр синифләрә аид сөзләрлә ишләнмәмишдир. Буну -з шәкилчиси һаггында да сөјләмәк олар. Бу шәкилчијә бәдән үзвләрини билдирән сөзләрдә раст кәлинир ки, бу да өз нөвбәсиндә -з шәкилчисинин бу синифә аид сөзләрлә ишләндијини көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Орхон абидәләри јазылдығы дөврдә кәмијјәт анлајышыны ифадә етмәјин бу системи дағылмышды вә онун чох солғун изләри абидәләрдә өзүнә јер тапа билмишдир. Буна көрә дә абидәләрин материаллары илә бу «тапмача»ны ачмаг олмур. Бурада дикәр дилләрин материалларындан тиположи планда истифадә етмәк хејирлидир: Мәс.: мүасир нивх дилиндә 26 сај системи вар. Белә ки, гајыг, ип, һејван, ағач, тор вә с. әшјалары сајмаг үчүн ајры-ајры системләрдән истифадә олунур (9, 192—195). Еләчә дә мүасир кет дилиндә (6,3—15), гәдим Өн Асијанын өлү дилләриндә һәр әшја синифинин ајрыча кәмијјәт көстәричиси вардыр.

Түрк дилләринин инкишафынын илкин дөврләриндә әшја синифләринин олмасыны башга бир факт да сүбут етмиш олур. Гәдим вә мүасир түрк дилләрини мугајисәли нәзәрдән кечирдикдә һал шәкилчиләринин вариантларынын чохлуғу илә растлашмыш олуруг. Тәкчә јөнлүк һалынын 10—12 формант гејд олунур. Һал шәкилчиләринин вариантларынын чохлуғуну түрк дилләриндә әшја синифләринин мөвчудлуғу факты илә изаһ етмәк лазымдыр.

ҹәләликлә, Орхон-Јенисеј абидәләриндә кәмијјәт шәкилчиләринин чохлуғу түрк дилләринин инкишафынын илкин дөврләриндә әшја синифләринин мөвчудлуғу илә бағлыдыр. Көрүнүр, А. П. Дулзонун белә бир фикри илә разылашмалы олачағыг ки, түрк дилләри Јенисеј дилләри типли дилләрдән инкишаф едәрәк букүнкү вәзијјәтә чатмышдыр. (5, 26)

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.
2. Ғуломов А. Ғ. Узбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, 1944.
3. Мәммәдов Ј. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, Бакы, 1979.
4. Насыров Д. С. Қаракалпак тилинде көплик категориясы. Нөкис, 1961.
5. Дульзон А. П. Кетско-тюркские параллели в области склонения. СТ, 1971, № 1.
6. Дульзон А. П. Происхождение алтайских показателей множественного числа. СТ, 1972, № 2.
7. Кондратьев В. Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII—XI вв. Л., 1981.
8. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VIII—IX вв. Л., 1980.
9. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания. М., 1977.
10. Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
11. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977.
12. Divanü lugat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, I C., Ankara, 1939.
13. Tekin T. A grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968.

М. Д. Новрузов

КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА В ЯЗЫКЕ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются аффиксы множественного числа в языке орхоно-енисейских памятников. По мнению автора, причины употребления разных аффиксов для выражения понятия множественности связаны с классом слов, которые некогда имели место в тюркских языках. И это утверждают другие языковые факты. Так, многовариантность аффиксов падежей в тюркских языках можно объяснить вышесказанным.

Е. Р. Пиријев

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЛАРЫНДА ФАРС СӨЗЛӘРИНИН ИШЛӘНМӘ ТЕЗЛИЈИ

Дүнјa дилләри арасында дикәр дилләрдән фајдаланмамыш, мүәјјән лексик ваһидләр гәбул етмәмиш тәмиз бир дил тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Мүхтәлиф халгларын гоншу әразиләрдә јашамалары, бир-бири илә мүәјјән (тичарәт, мәдәни, сијаси вә с.) әлагәләр бу халгларын дилләринә дә тә'сир көстәрмишдир. Бу чәһәтдән азәрбајчанлылар вә гоншу фарслар да истисна тәшкил етмир; онларын арасында һәлә гәдим заманлардан јахын мүнасибәтләр мөвчуд олмушдур.

Үмумијјәтлә, түрк вә ирандилли халгларын мәдәни тә'сири гаршылыглы олмушдур. Бу өзүнү дил ваһидләриндә дә көстәрир. Мәһз бу тә'сир нәтичәсиндә һәр ики дил групу бир-бириндән хејли сөз гәбул етмишдир. Мүасир фарс вә түрк дилләриндә *ки* бағлајычысынын, I вә III шәхс әвәзликләринин (*мән, о/у*), һәмчинин ејни мәгамларда шәхс вә хәбәрлик шәкилчиләринин ујғунлуғу да (I шәхс тәкдә—*м* үнсүрүнүн ишләнмәси, III шәхс тәкдә исә бу шәхс анлајышынын сыфыр морфемлә ифадәси) көстәрир ки, бу мүхтәлиф системли дилләрдә мәһз чох гәдим дөврләрдән гаршылыглы нүфузетмә башламышдыр. Шүбһәсиз, бу башланғыч Мидија дөврүндән әввәлләрә кедир вә Мидија дөврүндә бу гаршылыглы тә'сир даһа һәлледичи сәвијјәдә олмушдур (5,13).

Мүәјјән тарихи һадисәләр нәтичәсиндә Азәрбајчан дили бир чох башга дилләрдән вә мүхтәлиф мәншәли сөзләр мәнимсәмишдир. Дилимизин лүғәт тәркибиндәки алынмыш сөзләрин, демәк олар ки, әсас һиссәсини әрәб (VII әсрин сонундан азәрбајчанлыларын ислам динини гәбул етмәләри илә әлагәдар) вә фарс мәншәли сөзләр тәшкил едир. (Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда XIX әсрин I рүбүнәдәк Азәрбајчан дили илә јанашы әрәб вә фарс дилләри дә ишләнмишдир.) Әлбәттә, бу сөзләр мүхтәлиф дөврләрдә әхз олунмушдур. Һәтта белә алынма сөзләр Азәрбајчан халгынын әдәби дил абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да өзүнү көстәрир. Әрәб дилиндән алынмыш дини,

һәрби, мәишәт вә с. сөзләр вә адлар *(Рәсил әлеіһүссәлам, дин, салават, иман, часус, мүһәннәс, һәбс, шаһид, шәраб, дөвләт, Мәһәммәд, Әли, Зүбејдә* вә с.) дастанда өзүнәмәхсус јер тутур. Әрәб-фарс мәншәли сөзләрдән әлавә дастанда башга сөзләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, монголча «дост», «јолдаш» мә'насында олан «нөкәр» сөзү дастанда бизим инди баша дүшдүјүмүз «нөкәр», «гул» мә'насында ишләнмишдир (3,360). Јахуд «задәкан» мә'насыны ифадә едән ермәни мәншәли «азнаур» (1,37), «баш», «ағә» мә'насыны верән халд мәншәли «тәкур» («такур», «тәкор») вә с. сөзләри (2,150) дастанда алынма сөзләр сырасына дахил етмәк олар.

Лакин биз бу мәгаләдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ишләнән јалныз фарс сөзләриндән бәһс едәчәјик. Бизим һесабламалара көрә дастанда 197 фарс сөзү ишләнмишдир. Дини, мәишәт, адлар, һәрб *(худа, пејғәмбәр, беһишт, дидар, баркаһ, дивар, күлаһ, әбришәм, Рүстәм, чәнк, ләшкәр, дүшмән, күрз* вә с.) мәзмунлу бу сөзләр мухтәлиф тарихи дөврләрлә әлагәдар олараг дилимизә дахил олмушдур. Дастанда ишләнән бу сөзләрин бә'зиләри мүасир Азәрбајҹан дилиндә фәаллыгдан дүшмүш, архаикләшмиш, һәтта бә'зиләри өзләринин Азәрбајҹан дилиндәки еквивалентләринә галиб кәләрәк, вәтәндашлыг һүгугу газанмыш вә бу күн дә фәал ишләнмәкдәдир.

Абидәдән сонракы илк дөврләрдә (XIII—XIV әсрләрдә) дә Иззәддин Һәсәноғлу, Гази Бурһанәддин, Имадәддин Нәсими вә Азәрбајҹанын башга көркәмли шаирләринин дилиндә фарс сөзләри нисбәтән чох ишләнмиш вә даһа сонралар артмаға доғру јөнәлмишдир. Лакин әксинә, абидәнин јарандығы дөврә, онун дилинә гајытдыгда фарс сөзләринин аз ишләнмәси вә үмумијјәтлә «мәнимсәмәләрин һәлә вәтәндашлашмадығы» көрүнүр (4, 70).

Ашағыдакы ҹәдвәлдә һәмин сөзләрин ајры-ајры бојларда вә бүтөв дастанда ишләнмә тезлијинә нәзәр салаг.

Сөзләрин һансы нүсхәләрә аид олдуғуну ҹәдвәлдә ајдын көстәрмәк үчүн бә'зи шәрти ишарәләр гәбул едилмишдир. «Д» һәрфи илә ишарә олунан сөзләр јалныз Дрезден, «В» һәрфи илә ишарә олунан сөзләр јалныз Ватикан нүсхәләриндә, һеч бир ишарәси олмајан сөзләр исә һәр ики нүсхәдә мүштәрәк ишләнмишдир. Рәгәмләр һәмин сөзләрин ајрыајры бојларда вә бүтөв дастанда нечә дәфә ишләнмәсини көстәрир. Мүштәрәк сөзләрин даһа дәгиг статистикасы үчүн бојлар үзрә мө'тәризәјә алынмыш рәгәмләр Ватикан, мө'тәризәсиз рәгәмләр исә Дрезден нүсхәсиндәки ишләклијә аиддир.

«КДГ» дастанларында фарс сөзләринин ајры-ајры бојлар үзрә вә бүтөв дастанда ишләнмә тезлији

сыра №-си	Фарс сөзләри	мүгәддимә	I бој	II бој	III бој	IV бој	V бој	VI бој	VII бој	VIII бој	IX бој	X бој	XI бој	XII бој	бүтөв дастанда
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	абдәст آبدست			1 (1)	1 (1)	3 (3)		1							11
2	аваз آواز			5 (1)	1 (2)										9
3	азад آزاد			1 (1)	(1)	1 (1)	2								7
4	ајна آینه	3 (1)													4
5	асиман آسمان					1 (1)									2
6	ахур آخور			2 (1)	1 (1)										5
7	ашбаз آشباز					1 (1)									2
8	бадам بادام		1 (1)					1							3
9	базиркан بازرگان			(21)	-5								2		48
10	Баныҹичәк بانی‌چیچک			(20)	20										40
11	бары باری			(1)	1										2
12	баркаһ بارگاه							2				1		2	5
13	бахт بخت		2 ( )			2 (2)									8
14	баһа بها			(1)	1										2
15	беһишт بهشت		1 ( )	1	1 (1)	( )	(1)	(1)	1			1	1	1	10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
16	бəрабəр برابر			(1)									1		2
17	бəхш بخش						(1)		1						2
18	бəхшиш (Д) بخشیش										1				1
19	би {зəвал / тəвəггоф / тəклиф / хəбəр} بی {زوال / توقف / تکلف / خبر}			2 (1)	2	1 (1)	(1)			1	1				10
20	бостан (Д.) بوستان			1							1				2
21	бүт (Д) بت										1				1
22	бүтхана (Д) بتخانه										1				1
23	давул داول					2 (1)						1	1	1	6
24	дад داد			(1)	1		(1)		1						4
25	дајə دایه		1(1)	(2)	3					2			1		10
26	дам (Д) دام											1			1
27	делбəнд (Д) دلبند		1												1
28	дəм (Д) دم							1	1	2				1	5
29	Дəрвəнд دروند			2(2)	3 (2)	2 (2)	(1)		1		1				16
30	дəрвиш درویش		1(1)	(1)	1	1									5
31	дəрд (Д) درد									1					1
32	дəркаһ در ّاه						1 (1)	1	1		1				5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
33	дəркаһ-и һəгг (В) درگاه‌حق				(1)										1
34	дəрһал (Д) درحال									1					1
35	дəсмал دستمال			(2)	3									1	6
36	диван دیوان			(2)	1	1					8	2	1	3	18
37	дивар (Д) دیوار									1					1
38	дидар دیدار			2 (1)	1 (2)	(1)		1 (1)				1	1	1	12
39	дост دوست	3 (1)	1 (2)	(2)	1			3						4	17
40	дөлбəнд (Д) دلبند										2				2
41	дүшмəн دشمن	1 (1)		1 (2)	1	1(1)		2 (8)						9	27
42	əбришəм ابریشم			(1)	1										2
43	əждаһа اژدها						(1)	1	1				1		4
44	əкəр اگر		2	1 (1)	3 (1)	(1)		1			2	1			13
45	зəбун زبون					(1)	(2)	2	1	7	1				14
46	зəнчир زنجیر		1 (1)					2		1					5
47	зəхм زخم						(1)		1				1		3
48	зəһм زحم	1 (1)													2
49	зиндан زندان							(1)				2	1	1	5
50	зира زیرا			(3)	3 (1)										7
51	зир-о зəбəр (Д) زیروزبر									1					1
52	зор (В) زور				(1)										1
53	имирзə ایمیرزه			(1)	1										2

1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
54	jабан	یابان	2 (1)	1 (1)												5
55	jад (Д)	یاد					1									1
56	jар	یار	1		(3)	3			2							9
57	кағыз	کاغذ							(2)						1	3
58	кар (Д)	کار									3		1			4
59	карван	کاروان	1 (1)	1												3
60	кешиш	کشیش			2	(1)	1 (1)	(1)						1		8
61	кәлиса	کلیسا				1		(1)		1				4		7
62	кәнар	کنار			(1)						1					2
63	кор	کور					1 (1)									2
64	көһнә (Д)	کهنه				1										1
65	кус (Д)	کوس													1	1
66	күлаһ	کلاه			1		(1)									2
67	каһ (Д)	گاه							2							2
68	кәз	گز			(2)	3 (1)	(1)			1						8
69	кир (Д)	گیر					1									1
70	кор (Д)	گور				1		1								2
71	корбуз (Д)	گربز							1							1
72	күман	گمان		1 (1)	1	1 (1)	1 (1)	2								9
73	күнаһ	گناه		3 (4)	1 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	1	1	1	1	1	1	24
74	күнбәд (Д)	گنبد									8					8

1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
75	күрз	گرز			1 (2)	3 (1)		(5)	1	4		3		4		24
76	леш	لش			2	(1)	2 (2)									7
77	ләшкәр	لشگر		1 (1)	3 (1)	(3)	2 (2)	(3)		2				3		21
78	маjа	مایه			(2)			(2)		2						6
79	меjхана (Д)	میخانه											1			1
80	мәкәр	مگر		6 (6)	1 (9)	8 (1)	2 (2)	3 (3)	4	3	3	2	5	6		64
81	мәст	مست		(1)									1			2
82	мөһүр (Д)	مهر									1					1
83	мурдар (Д)	مردار			1											1
84	накәс	ناکس	1 (1)													2
85	накаһ	ناگاه			1 (2)	4 (1)	1 (1)	2	3		1		1			17
86	намаз	نماز	1		1 (2)	1 (1)	3 (3)		1							13
87	намә	نامه		1 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	(1)		1		1				11
88	намәрд	نامرد	1 (1)	16 (19)	1	(1)	3 (1)	1	1 (1)					2	5	53
89	нәвә (Д)	نوه	1													1
90	нәмләмәк (Д)	نملمک							1							1
91	нәр	نر			(2)	1		(2)		2						7
92	никарлы	نگارلی			1		1 (1)									3
93	нишан	نشان		2 (2)	(5)	6	(1)									16
94	падшаһ	پادشاه			(2)							3			2	7
95	паjәндә	پاینده	1 (1)													2
96	памбыг	پمبق	1 (1)													2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
97	пара پاره			(4)	4 (3)	2 (2)	1	(1)		5		1		2	[illegible]
98	пара-пара (Д) پاره‌پاره			1						1			1		[illegible]
99	пејғәмбәр پیغمبر	2 (1)		1 (2)	2 (1)			1							[illegible]
100	пешиман (Д) پشیمان							1							1
101	пешкәш (Д) پیشکش										1				1
102	пәнчә (Д) پنجه							1							1
103	пәнчәрә (Д) پنجره						1								
104	пәнчјек پنجیک			(1)	1		(1)		1		1		1		5
105	пәрваз (Д) پرواز														1
106	пәри (Д) پری									6			1		[illegible]
107	пәрли پرلی			1 (2)	2 (1)		(1)		1		1		1		[illegible]
108	пәрчин (Д) پرچین														
109	пәс پس				2		2 (3)	1	3	1	1				13
110	пәһләван پهلوان			(1)	2 (1)	1	(1)			1					
111	пәһлу (Д) پهلو							2							2
112	пир (Д) پیر							1							
113	полад پولاد	1 (1)	3 (3)	3	(1)	5 (1)	(1)	2 (1)	1	2	6	1	1	2	[illegible]
114	пул (Д) پول						1				1		1		[illegible]
115	раст راست						(1)								
116	рәван روان			1 (1)	1										6
117	Рустәм (Д) رستم								1	1	1		3	1	8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
118	сарај سرای		1 (1)												2
119	сејван صیوان		1 (1)	(4)	4	1 (1)	(2)		2		1				17
120	сәлви (Д) سلوی		1												1
121	сәрван سروان			(1)	1							3			5
122	сәрвәр سرور	2				(1)		3							6
123	сәрмүзә (Д) سرموزه					1									1
124	сәрхош سرخوش		1 (1)			1 (1)		1							5
125	сәрһәд (Д) سرحد					2		2				1			5
126	сәрһәнк (Д) سرهنگ							1							1
127	сәрчешмә سرچشمه								1						1
128	сәхт سخت			(8)	8			(1)			3		1	1	22
129	синә (Д) سینه											1			1
130	сипар (Д) صپار												4		4
131	сипарә (Д) صیپاره	1													1
132	сувар (В) سوار			(1)			(1)								2
133	та (Д) تا								1						1
134	тазә (Д) تازه								1						1
135	так (В) تاک		(1)												1
136	тахт تخت		7 (6)	(1)	1 (1)	2 (3)		1			1				23
137	тән تن		1 (1)			1 (1)				1	1				5
138	тир (В) تیر	(1)													1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
139	тиркеш تیر کش	(1)						1							2
140	фәрјад فریاد			(1)						1					2
141	хана خانه			(1)						3			1	1	6
142	хәнчәр (Д) خنجر									2					2
143	хидмәткар (Д) خدمتکار									1					1
144	хојрад خویراد	1 (1)													2
145	хоча (Д) خوجه										1				1
146	хош خوش		1	2 (4)	3 (2)	1 (1)	4	1 (1)		2	4	3	6	3	38
147	хуб خوب			1 (2)	1 (1)	3 (4)	1								13
148	худ خود			(1)			2					1			4
149	худа (В) خدا			(1)			(1)	(1)							3
150	хурд (Д) خرد							2							2
151	хурд-хаш (Д) خردخاش							1							1
152	хүмрә (Д) خمره					1									1
153	хүррәм (В) خرم			1											1
154	һарамзадә (Д) حرامزاده										1				1
155	һеч هیچ			1 (1)	2 (2)					2		1			9
156	һәм هم			(4)	3	1 (1)		1		3			5	2	20
157	һәман همان		(1)	(7)	3 (3)		(4)	(3)	2	1	2		2		28
158	һәмин (Д) همین													1	1
159	һәмишә همیشه							(1)						1	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
160	һәмпа (Д) همپا				1										1
161	һәмта (В) همتا			1											1
162	һәр هر	2 (1)		5 (4)	1 (3)	1 (1)		4		1	2	1		2	28
163	һәрзә-мәрзә هرزه‌مرزه				(1)			(1)			1			1	4
164	һүнәр هنر		3 (3)			1 (1)		9			3	3			23
165	чак (В) چاک			1											1
166	чардағ چارطاق			(1)	1										2
167	чарә (Д) چاره			1								1			2
168	чешмә (Ағ Мәлик) (Д) چشمه			1											1
169	чәмән چمن	2 (2)				1 (1)		2 (1)					1	1	11
170	чәнкәл چنگل			3	(3)										6
171	чиркин (Д) چرکین												1		1
172	човкан (Д) چوکن			1											1
173	чуха چوخه			1	2 (1)	1 (1)	(1)		1		1				9
174	чүн چون			(5)	3		2 (2)	3 (1)	2		1			1	20
175	чаван (В) جوان			1											1
176	чан جان	3 (1)	5 (7)	3 (3)	2 (5)	1 (1)	56	4		5		1	1		98
177	чанәвәр جانور			(1)	1			14							16
178	чәнк جنگ		2 (1)			(4)	1 (1)		1		1		2		13
179	чикәр جگر			2 (1)	(1)										4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
180	чомәрд جومرد	1 (1)					1 (1	2							6
181	човшән (Д) جوشن					1									1
182	чуш (Д) جوش						1								1
183	шад شاد			(?)	3	1 (1)		1 (1)		2	2	2		1	16
184	шадман (Д) شادمان			1											1
185	шајәд (В) شايد			1											1
186	шаh شاه			1 (1)	2		1								5
187	шаhбаз شهباز			9 (8)	8 (2)		3 (1)		1		1	1			34
188	шаhин شاهن			2	(1)	(1)		2			1		6		13
189	Шаh-и Мәрдан (Д) شاهمردان	1		1											2
190	шәбчыраг شبچراغ			(1)	1										2
191	шәкәр شكر					1 (1)									2
192	шәhәр شهر			(1)	1			1					1		4
193	шијвән شيون			(4)	2	2 (2)	2					1		1	14
194	шикар شكار			(1)							1				2
195	Шир-и Мәрдан (В) شيرمردان							(1)							1
196	ширин (Д) شيرين						3								3
197	Ширшәмсәддин شيرشمس الدين			2 (1)	2 (1)	1 (1)									8
	чәми:	54	140	2 3	245	138	146	129	46	76	68	41	71	56	1483

Чәдвәлдән көрүндүјү кими сөзләр мүхтәлиф ишләнмә тезлијинә маликдир. Дастанда елә фарс сөзләри вардыр ки, ишләнмә тезлији чох (чан—98 дәфә, мәкәр—64 дәфә, намәрд—53 дәфә, базиркан—48 дәфә, хош—38 дәфә, шаhбаз—34 дәфә, hәман—28 дәфә вә с.), нисбәтән аз (диван—18 дәфә, дост—17 дәфә, чанәвәр—16 дәфә, шијвән—14 дәфә, хуб—13 дәфә, дидар—12 дәфә, чәмән—11 дәфә вә с.) вә ја лап аздыр (рәван—3 дәфә, ширин—3 дәфә, бәрабәр—2 дәфә, әбришәм—2 дәфә, дивар—1 дәфә, зор—1 дәфә, кеhнә—1 дәфә вә с.)

Бојлар үзрә тезлијә нәзәр салдыгда фарс сөзләринин ејни кәмијјәтдә ишләнмәмәләри ајдын көрүнүр. Үмумијјәтлә, фарс сөзләри I—VI бојларда VII—XII бојлара нисбәтән даhа чох ишләнмишдир. Јә'ни дастанын I—VI бојларында 1071 вә VII—XII бојларында исә 358 фарс сөзү олдуғуна диггәт јетирсәк, бу фәрги даhа јахшы көрәрик. Бу сөзләрин мүхтәлиф тезлијә малик олмалары исә тәбиидир. «Чүнки әсәрин дили вә hадисәләри тәсдиг едир ки, бојлар мүхтәлиф дөврләрдә јараныб, hәм дә бу јаранма мүддәтләри арасында әсрләрдән ибарәт мәсафә вар» (4, 59).

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I. СПб., 1869.

2. Дәмирчизадә Ә. М. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. Бакы, 1959.

3. Советская историческая энциклопедия, т. 10 (Б. Я. Владимиров. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934).

4. Һачыјев Т. Азәрбајҹан әдәби дили тарихи, Бакы, 1976.

5. Һачыјев Т. И., Вәлијев К. Н. Азәрбајҹан дили тарихи. Бакы, 1983.

6. Ergin M. Dede Korkut kitabi. Ankara, 1958.

Э. Р. Пириев

ЧАСТОТА ЗАИМСТВОВАННЫХ ПЕРСИДСКИХ СЛОВ В «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается частота персидских слов, встречающихся в «Китаби-Деде Коркуд». С этой целью нами составлена статистическая таблица, в которой дается частота этих слов в отдельных сказаниях и во всем эпосе. Частота персидских слов в эпосе неодинакова. Например, «чан» (душа) — 98 раз, «хуб» (хорошо) — 13 раз, «пејғәмбәр» (пророк) — 10 раз, «баркаh» (царский двор) — 5 раз, «дәрд» (боль, болезнь) — 10 раз и т. д.

С. М. Чәфәрова

ШӘЈЈАД ҺӘМЗӘНИН «ЈУСИФ ВӘ ЗҮЛЕЈХА» ӘСӘРИНДӘ ФЕ'ЛИН ЗАМАНЛАРЫ

Түрк дилләриндә заман анлајышыны билдирән грамматик формаларын инкишаф јолуну изләмәк үчүн ајры-ајры дөврләрдә јаранмыш абидәләрин өјрәнилмәси вачибдир. Мүәјјән заман сәрһәддиндә өзүнү көстәрән грамматик хүсусијјәтләрин диггәтлә вә дәриндән арашдырылмасы дил тарихинин инкишафыны даһа доғру шәкилдә ишыгландырмаға көмәк едә биләр. Бу бахымдан, бизә елә кәлир ки, XIII—XIV әсрләрин оғуз-сәлчуг абидәләриндә заман шәкилчиләринин арашдырылмасы фајдалы олар вә заман формантларынын сонракы дөврләрин дилиндә мүшаһидә едилән хүсусијјәтләрини даһа дүрүст баша дүшмәјә көмәк едә биләр.

Шүһуди кечмиш заман Шәјјад Һәмзәнин «Јусиф вә Зүлејха» поемасында өз ифадәсини -ди шәкилчисиндә тапмышдыр.-ды, -ди шәкилчисинин абидәдәки мөвгеји вә мә'на чалары мүасир дилә ујғундур. Мәс.: Дөндү Јусиф *сөјләди* Зүлејхаја//Чох әмәк чәкмишсин ушбу сараја (10,47); Гујудан *чыхды* вү бу зиндана *кирди*//Зүлејханун һәм ол мәкринә *ирди* (10,2).

Түрколожи әдәбијјатда гејд едилдији кими, «*-ды* илә гуртаран кечмиш заман, јахуд әсас кечмиш заман түрк дилләриндә ән кениш јајылмыш формадыр. Елә бир түрк дили јохдур ки, о орада тәгдим олунмасын... *-ды* шәкилчили кечмиш заман түрк дилләриндә гејри-ади дәрәчәдә сабит олмушдур. Онун сабитлији ики хүсусијјәти илә изаһ олуна биләр: гејри-ади семантик тутуму вә форма нејтраллығы илә» (5,175). Оғуз-сәлчуг дөврү абидәләриндә дә -ды шәкилчили кечмиш заман формасы сабитлији илә диггәти чәлб едир. Шүһуди кечмиш заман шәкилчиси «Јусиф вә Зүлејха»да бә'зи фәргли чәһәтләрә дә маликдир. Мәсәлән, *-ди* шәкилчиси «иди» јарымчыг фе'ли илә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир. Бурада исә шүһуди кечмиш заман шәкилчисиндән сонра «иди» јарымчыг фе'ли ишләнир. Мәс.: Ол јердә ким Јә'губ Нәби *кәлди иди*//Јусифи ол арада *булду иди* (10, 140); Елдә ким бән тамуја *вардым иди*//Таму ичрә бир кавын *көрдүм иди* (10,74).

Ф. Зејналовун фикринчә, «кечмиш заманын шүһуди кечмиш формасы илә *иди* јарымчыг фе'линин бирләшмәси васитәсилә јаранан, мүасир дилимиз үчүн мәгбул һесаб олунмајан» бу форма мәзмун е'тибарилә даһа чох *-миш -иди* формасына ујғун кәлир» (1,9).

Шүһуди кечмиш заманын шәкилчиләри абидәнин дилиндә шәхсә көрә дәјишәндә мүасир дилдә олдуғу кими мүвафиг шәкилчиләр гәбул етмишдир. Биринчи шәхс тәкдә *-м*, икинчидә *-н*, үчүнчү шәхс шәкилчисиздир. Чәмдә исә биринчи шәхсдә *-г*, *-к*, икинчидә *-з*, үчүнчү шәхсдә *-лар//-ләр* шәкилчиләри гәбул едир.

Мараглыдыр ки, тәдгигат објекти кими көтүрдүјүмүз «Јусиф вә Зүлејха» поемасында II шәхсин чәмини ифадә едән *-низ (кетдиниз)* формасы шәхс сонлуғу кими кифајәт гәдәр јајылмышдыр. Мәс.: Гулун севәр деји тә'нә *урдунуз*//Севдиким будур ки, шимди *көрдүнүз* (10,57). Ејти сиз *јитирдиниз* ол оғланы//Тонунда гурдун нишаны пәс ханы (10, 17).

Нәгли кечмиш заман анлајышы Шәјјад Һәмзәнин поемасында да XIII—XIV әсрләрин оғуз-сәлчуг абидәләриндә, Азәрбајчан дилли әсәрләрдә вә мүасир дилимиздә олдуғу кими *-мыш (-миш, -муш, -мүш)*, *-ыб (-иб, -уб, -үб)* шәкилчиләри илә ифадә олунмушдур. Бир чәһәт вар ки, *-мыш* шәкилчисинин ишләнмә мөвгеји бә'зи абидәләрдә даһа кенишдир. Мәс.: Хәзнә *долмуш* мал илә учтан уча (10,39); Ешитдиләр Зүлејхаја *кәлмиш бәла*//*Ашиг* олмуш ол бир Имрани гула (10,54); *Јаратмыш* аны сүн'үндән тәбарәк (7,33).

Кишвәри «Диван»ынын дилиндән данышаркән Р. Ејвазова гејд едир ки, *-мыш*, *-миш* шәкилчили нәгли кечмиш заман формасы индики заман мә'насында ишләнир, јахуд иш вә һәрәкәтин гејри-мүәјјән вахтда ичрасыны билдирир (2, 113). Анчаг бизә елә кәлир ки, нәгли кечмиш заман шәкилчиләри һеч вахт мүәллифин көстәрдији мә'наларда ишләнмәмиш вә ишләнмир. Буну кәтирдијимиз мисаллардан да көрмәк мүмкүндүр.

Нәгли кечмиш заман «иди» јарымчыг фе'ли илә ишләндикдә шәхс шәкилчиси «иди» јарымчыг фе'линә артырылыр. Мәс.: *Өлмүш идим* ушбу күн олдум дири (10,104). Бу хүсусијјәт даһа чох биринчи вә икинчи шәхсләрдә тәсадүф олунур.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә даһа чох *-мыс -ерти* шәклиндә ишләнән бу форманын «узаг кечмиш заман анлајышы билдирдији» гејд едилир (6, 153).

Индики заманын шәкилчиси олан *-ыр (-ир, -ур, -үр)* гәдим Азәрбајчан абидәләринин, еләчә дә Шәјјад Һәмзәнин «Јусиф вә Зүлејха» әсәринин дилиндә дә кениш шәкилдә ишләнмәкдәдир. Бу шәкилчиләр әсасән ашағыдакы мәзмунлары ифадә етмәјә хидмәт едир: 1) Сөз сөјләнән вахтла ишин ичрасы еіни вахта дүшүр; 2) Ишин ичрасы сөз сөјләнән вахтдан сонра баш верир; 3) Ишин ичрасы кечмишдә, сөз сөјләнәндән әввәл баш верир, лакин нитг сөјләјән елә тәгдим едир ки, куја иш инди ичра олунур. Бу сонунчу үсулдан даһа чох данышығын чанлы, тә'сирли олмасы үчүн истифадә олунур.

Јусифи бир һүчрәдә гор *отурур*//Нә ки Хатун вар сараја *кәтирир* (10,55). Бунун үзрә чүнки әлли јер *олур*//Ол хоча о гујуја јинә *кәлүр* (10,20). «Јусиф вә Зүлејха» әсәриндә дә XIII—XIV әсрләрин оғуз-сәлчуг абидәләриндә олдуғу кими индики заман анлајышы бә'зи һалларда *-ар//-әр* шәкилчиси илә ифадә олунур. Мәс.: Сиз варасыз дүмүкәсиз ојуна//*Горхарам* ким Јусифимә гурт јенә (10,7).

Һәтта belә бир чәһәтә раст кәлирик ки, -ар, -әр шәкилчиси илә ишләнән сөзләр кечмиш заман шәкилчили сөзләрлә гоша ишләнир. Һәмин формада ишләнән сөзләр мә'нача даһа чох индики заман анлајышына ујғун кәлир.

Гардашлары Јусифи *алды кедәр*//Дүнја *дөнду* ағлају *фәрјад едәр* (10,9). Бурадакы «алды кедәр», «дөндү ағлају фәрјад едәр» ифадәләрини «алыб кедир», «дүнја дөндү дејә ағлајыб фәрјад едир» шәклиндә анламаг лазым кәлир. Буну һәм дә алыб кетдиләр, фәрјад етдиләр мә'насында да дүшүнмәк мүмкүндүр.

Ејдүр еј баба *јатурдум* бу кечә//Бир әчәб душ *көрүрәм* ешит нечә (10,5). Бу мисалдан ајдын олур ки, «көрүрәм» фе'ли индики заман шәкилчиси илә ишләнсә дә, кечмиш заманы билдирир, кечмишдә олан бир иш һаггында данышылыр. Биринчи мисрадакы «јатурдум» сөзү кими, «көрүрәм» сөзү дә «көрдүм» формасыны гәбул едә биләрди. Лакин нитг саһиби санки өзүнү дә, мүрачиәт етдији адамы да ишин ичра олундуғу вахта гајтарыр, јахуд ишин ичрасы санки сөһбәтлә тәзәдән башланыр. Бу форма мүасир дилдә дә ишләнә билир.

XIII—XIV әсрләрин оғуз-сәлчуг абидәләриндә индики заман шәкилчисиндән сонра бә'зән *-ван//-вән//вәм* шәхс сонлуғу ишләнир, лакин бу форма аз ишләкдир: Әчаибә *галурвән* ол чәләбдән (9, 42); Аны ким бен *көрүрвәм* кәр көрәсән//Бинүм һалум нетедүр кеј билә сән (9,40).

-ван//-вән шәхс сонлуғу дикәр абидәләрдә *-мән//-м* вә с. формаларда ишләнир. Султан Вәләдин мәнзумәләриндә ишләнән бу формаја Шәјјад Һәмзәнин әсәриндә раст кәлинмир.

Кәләчәк заман шәкилчиләри «Јусиф вә Зүлејха» поемасында мүасир түрк дилләри илә бир сыра фәргли хүсусијјәтләрә маликдир. Мә'лумдур ки, гәти кәләчәк заман мүасир Азәрбајчан дилиндә *-ачаг//-әчәк* шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир. XIII—XIV әсрләрин дикәр абидәләриндә олдуғу кими Шәјјад Һәмзәнин әсәриндә дә гәти кәләчәк заман формасына чох надир һалларда раст кәлинир. «Чү әлдән *чыхачагдир* көзүнү ач» (8,41) кими мисалларын мүстәсна һалларда мүшаһидә олунмасы һәмин формантын мөвчудлуғуну тәсдиг етсә дә, һәлә аз ишләк олдуғуну сүбут едир.

-исәр шәкилчиси Ш. Һәмзәнин әсәриндә *-ачаг//-әчәк* шәкилчисинин синоними кими даһа чох ишләнир.

Һәг сәни султан *гылысәр* гамүја//Он бир гардашын *түрисәр тапуја* (10,5); Етдиләр биллир душумуз тә'бирин//Нә *олусәр* ајт бизә бирин-бирин (10,5).

Гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиләри абидәнин дилиндә даһа рәнкарәнк вә мүхтәлифдир. Бу шәкилчиләрдән бири *-ар//-әр* формантыдыр.

Мәлик Рәјјан *тиіар* ол икисин *тутар*//Бунлары бағлары зиндана *гојар* (10,59); Анд *ичәриз*, анд верирсәниз бизә (10. 106).

Гејри-гәти кәләчәк заман бә'зән индики заман шәкилчиси илә ифадә олунур. «Зүлеіха едәр Јусифә ешит бәни//Јохса зиндана *урурам* сәни (10. 57).

Бу әсәрдә гејри-гәти кәләчәк заманын инкары *-маз//-мәз* шәкилчиси илә ифадә олунмушдур вә ондан сонра мүвафиг шәхс шәкилчиләри артырылыр.

М. Рәһимовун фикринчә, «*-маз//-мәз* шәкилчиләри *-ма//-мә* инкарлыг вә *-р//-з заман* шәкилчиләриндән ибарәтдир» (4.230). Јусиф едәр: *титмазам* һәркиз сөзүн//Нә диләрсән еілә бана кәндөзүн (10,57). Нә истәрдин јетирдин *билмәзүз* бизә (8, 53).

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Зејналов Ф. Р. Түрк дилләриндә аналитик јолла јаранан фе'л формалары.—Мүгајисәли тарихи түркологијанын актуал проблемләри. Елми әсәрләрин тематик мәчмуәси АДУ нәшри, Бакы, 1984

2. Ејвазов Р. Кишвәри «Диван»ынын дили, Бакы, 1983

3. Мирзәзадә Һ. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы. 1962

4 Рагимов М. Ш. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVIII вв. —Дилчилик мәчмуәси. X чилд, Бакы, 1957

5. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.

6. Шукүров Ә. Ч., Мәһәррәмов А. М. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, Бакы, 1976.

[7] Ahmed Fakıh. Kitabu evsafi mesacidis—serife, Ankara, 1974.
8. Дастани-Әһмәд Һәрами, Бакы, 1978.
[9] Sultan Veledin turkce manzumeleri. Istanbul. 1958.
[10] Sejjad Hamza. Jusuf ve Zeliha, Istanbul, 1946.

С. М. Джафарова

ВРЕМЕНА ГЛАГОЛА В ПОЭМЕ «ЮСИФ И ЗУЛЕЙХА» ШАЙЯДА ХАМЗЫ

РЕЗЮМЕ

Грамматические формы времен глагола в тюркских языках отличаются определенной устойчивостью. В течение нескольких столетий в этой области наблюдаются очень незначительные изменения и сдвиги. Изучение поэмы «Юсиф и Зулейха» Шайяда Хамзы с точки зрения употребления в ней грамматических формантов времени дает ценный материал, который помогает яснее и вернее представить себе развитие грамматических форм времен глагола.

Ә. А. Гулијев

ОРХОН-ЈЕНИСЕЈ АБИДӘЛӘРИНИН ДИЛИНДӘ ХИТАБЛАР

Орхон-Јенисеј абидәләринин дили морфоложи ҹәһәтдән сых шәкилдә өјрәнилсә дә, синтактик бахымдан чох сәтһи шәкилдә тәдгиг едилмишдир. Бу, грамматик ҹәһәтдән ҹүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөз вә сөз бирләшмәләринә аиддир. Она көрә дә бу мәгаләдә биз гәдим түрк әлифбасы илә јазылмыш мәтнләрдә грамматик ҹәһәтдән үзвләнмәјән сөз вә сөз бирләшмәләри групундан олан, хитаблары тәдгиг етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир түрк дилләриндәки, хүсусилә Азәрбајҹан классик әдәбијјатынын дилиндәки хитаб силсиләләринә (бунлары һәтта бә'зи тәдгигатчылар «хитаб-ҹүмлә» адландырмышлар (1,244). Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндә раст кәлмирик. Бизҹә, бу һал бир тәрәфдән гәдим дөврүн инкишаф сәвијјәси илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән, јазылы абидәләрин үслубу илә әлагәдардыр. Белә ки, хитабларын һәмин хүсусијјәтләри даһа чох бәдии әдәбијјатда, хүсусән нәзм әсәрләриндә өз әксини тапа билир. Һәҹмҹә мәһдуд, кәмијјәтҹә аз олан Орхон-Јенисеј јазылы абидәләри бәдии үслубдан гисмән узаг олдуғуна көрә гәдим түрк дилләриндәки хитаблар бу даш китабәләрдә там шәкилдә әкс олунмамышдыр.

Хитабларын ишләнмә тезлијинә көрә гәдим түрк әлифбасы илә олан китабәләр бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, хитаблар «Ырк битик» абидәсиндә бир вә ја ики дәфә ишләндији һалда, Јенисеј гәбирүсту китабәләриндә тез-тез көзә чарпыр. Орхон—абидәләринә нисбәтән Јенисеј абидәләриндә хитабларын тез-тез чыхыш етмәси бизҹә, һәмин китабәләрин (Јенисеј абидәләринин) характери илә бағлыдыр.

Јазылы абидәләрдәки хитаблар бир сыра хүсусијјәтләринә көрә мүасир Азәрбајҹан дилиндәки хитаблара ујғун кәлир. Белә ки, һәр ики һалда хитаб мүраҹиәт олунан шәхси билдирир. Белә сөзләр исмин адлыг һалында олур вә һеч бир суала ҹаваб вермир. Мүраҹиәт едиләни билдирән сөз мәзмунҹа икинҹи шәхс, формаҹа исә үчүнҹү шәхс олур. Она

кәрә дә хитаб икинчи шәхсин ады илә ифадә олунур вә ја икинчи шәхсин јерини тутур.

Хитаблар мүхтәлиф варлыгларын адларыны билдирмәјә хидмәт едир. Бу бахымдан хитабын үч нөвү вардыр: 1) инсан ады билдирәнләр, 2) башга чанлыларын адларыны билдирәнләр, 3) чансыз әшјаларын вә мүчәррәд әшјаларын адларыны билдирәнләр. Ј. Сејидов хитабын һәмин мә'нача нөвләрини көстәрдикдән сонра онлары ашағыдакы кими сәчијјәләндирир: «Инсан ады билдирәнләр: бу, хитабларын әсас ифадә формасыдыр. Чүнки мүстәгил шәкилдә анчаг шәхсә мүрачиәт едилир. Инсана аид хитабларда әсас мәгсәд динләјичинин диггәтини чәлб етмәкдирсә, галан хитабларда әсас мәгсәд ифадәнин тә'сирини артырмагдыр. Она көрә дә инсана аид олан хитаблар үмумхалг дилиндә кениш даирәдә ишләдилир. Инсана аид олмајан хитаблар исә әсасән бәдии дилдә вә бә'зән дә мүәјјән һисси һал кечирән инсанларын мүрачиәтләриндә ишләдилир. Она көрә дә belә хитаблар вә еләчә дә инсанлара аид хитабларын бир гисми бәдии хитаблардыр» (2,315—316). Бу фикир ејнилә Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндәки хитаблара да аиддир. Белә ки, бу китабәләрдә инсана аид хитаблар мә'нача зәнкин вә рәнкарәнкдир: *Елим, каным, сизә бөкмәдим* (Ј 44).—*Елим, ханым, сиздән дојмадым. Таj билкә тутук јаблакын үчүн, бир-еки атлығ јаблакын үчүн, кара бодуным, өлтин, јетдин* (МЧ17). —*Таj билкә тутукин алчаглығы үчүн, бир-ики адлы-санлынын алчаглығы үчүн, гара халгым өлдүн, итдин. Токиз оғуз бәкләри, бодины, бу сабымын едкүти әсид, катығды тин,ле* (КТк2).—*Доггуз оғуз бәјләри, халгы, бу сөзүмү јахшыча ешит, мөһкәмчә динлә.*

Јухарыда гејд едилдији кими, Орхон-Јенисеј јазылы абидәләри бәдии үслуб нүмунәси олмадығына көрә, бурада дикәр чанлылара вә чансызлара мүрачиәтлә ишләнән хитаблара надир һалларда тәсадүф едирик. *Елим, сизимә, јерим, субым, сизимә, кујда кунчујым, бән, јыта, сизимә...* (Ј45). —*Елим, сиздән, јерим, сујум, сиздән, евдәки ханымым, мән, тәәссүф, сиздән... Әр әрдәмим, калар ешим, бин әрим, сизимә, басык тағым, сизимә, тонларым, әр атым јок үчүн јети ашнукы ешим ташру етилти* (Ј41).—*Шәрәфим, галан достларым, мин дөјүшчүм, сиздән, јатмыш дағым, дүшәркәләрим, сиздән... гәһрәманлыг адым олмадығы үчүн мәним әввәлки једди дөјүшүм сәрһәддән кәнарда олду.*

Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндәки хитаблар гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә хитаблар бир сөздән ибарәт олур: *Табғач, бәриднијән тәк, кытан, өндәнијән тәк* (Т11).—*Табғач (халгы), бәридән һүчума кеч, кытај (халгы) өндән һүчума кеч. Әрдәмин үчүн ел арада Кара канка барыпан, јалабач барыпан кәлмәдиниз, бәкимиз* (Ј30).—*Рәшадәтиниз үчүн ел ичәрисиндән Гара хан торпағына кедиб, сәфир кедиб кәлмәдиниз, бәјимиз. Оғланым, әрдә марымынча бол* (С9).—*Оғлум, мүәллимим кими ол.*

Һәмин чүмләләрдәки *табғач, кытан, бәкимиз, оғланым* садә хитаблары нитг һиссәләринә көрә исимдир. Демәк, абидәләрин дилиндә хитаблар әксәр һалларда исимләрлә ифадә олунур.

Мүрәккәб хитаблар абидәләрин дилиндә сөз бирләшмәләри шәклиндә олур. Һәмин бирләшмәләр әсасән биринчи вә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән ибарәт олур: *Түрк оғуз бәкләри, бодун, ешидин* (КТб 22).—*Түрк оғуз бәјләри, халгы, ешидин. Билкә Тонјукук,—бана ајды,—бу сук елт,—тиди* (Т 31).— *Мүдрик Тонјукук,—мәнә деди,—бу гошуну апар,—деди. Тај билкә тутук јаблакын үчүн, бир-еки атлығ јаблакын үчүн, кара бодуным, өлтин, јетдин* (МЧ17).— *Тај билкә тутуг алчаглыг етдији үчүн, бир-ики адлы-санлы (адам) алчаглыг етдији үчүн, гара халгым, өлдүн, јетдин.*

Мүасир Азәрбајчан дилиндән фәргли олараг Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндә мүрәккәб хитабларын тә'јинедичи, ајдынлашдырычы сөзләр, тәркибләр васитәсилә кенишләндирилмәсинә надир һалларда тәсадүф едилир: *Бөдкә көрикмә бәкләр, кү јаңылтачы сиз?»* (КТк 11).—*Тахта табе олан бәјләр, мәкәр јанылачагсыныз?*

Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндә ејни чүмләдә мүхтәлиф шәхсләрә дә мүрачиәт олунур. Формача вә мәзмунча мүхтәлиф олан белә хитаблар һәмчинс олур. Һәмчинс хитабларын абидәләрин дилиндә ишләнмәсинә тез-тез раст кәлирик: *Елим, каным, сизимә адырылдым* (Ј 25).—*Елим, ханым, сиздән ајрылдым. Түрк бәкләр, бодун, буны есидин* (КТк 10).—*Түрк бәјләри, халгы, буну ешидин. Өким катун, улају өкләрим, әкәләрим, кәлүниним, кунчујларым бунча јәмә тирики күн болтачы ерти, өлүки јуртда, јолта јату, калтачы ертикиз* (КТб 49).—*Анам хатун, дикәр аналарым, бөјүк гадын гоһумларым, ханымларым, кәлинләрим, бүтүн дири оланларыныз гарабаш, кәниз олачаг идиниз, мејидиниз јердә-јурдда галачаг иди.*

Орхон-Јенисен јазылы абидәләриндә хитаблар чүмлә үзвләри илә грамматик әлагә сахламадығына көрә онларын чүмләдә јери сабит дејилдир. Белә ки, хитаблар чүмләнин әввәлиндә, ортасында, ахырында ишләнә билир. Буна бахмајараг хитабын мә'насы дәјишмир. Абидәләрдә шифаһи нитгдәки хитаблара мәхсус интонасијанын јазылы ишарәси јохдур. Буну чүмләдәки сөз вә сөз бирләшмәләри арасындакы синтактик әлагәләр әсасында мүәјјәнләшдирмәк олур:

Табғач бәриднәјән тәк (T 11).—*Табғач (халгы) бәридән һүчума кеч. Әрдәмин үчүн ел ара да Кара канка барыпан, јалабач барыпан кәлмәдиниз, бәкимиз* (J 30).—*Рәшадәтин үчүн ел арасындан Гара хан торпағына кедиб, сәфир кедиб кәлмәдиниз, бәјимиз. Ол јиргәрү барсар, түрк бодун, өлтәчисән* (КТк 8).—*О јерләрә тәрәф кетсән, түрк халгы, өләчәксән.*

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Мәһәррәмова Р., Ҹаһанкиров М. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, Бакы, 1962.

2. Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбајҹан дили, синтаксис, IV һиссә, Бакы, 1972.

ГЫСАЛТМАЛАР

J 15—Јенисеј абидәләри, әрәб рәгәми абидәнин нөмрәсини көстәрир (С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952).

КТк 2—Күл тәкин абидәси, кичик китабә, (б) бөјүк китабә, әрәб рәгәми сәтри көстәрир.

Т5 — Тонјукук абидәси...

ЫБ — «Ырк битик» абидәси (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951).

БК2 — Билкә каған абидәси...

МЧ5 — Мојун чур абидәси...

ИА1 — Ихе-Асхет абидәси... (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959).

М. Ә. Гурбанова

АЗӘРБАЈҸАН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНДӘ ИШАРӘ ӘВӘЗЛИКЛӘРИ

Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушунда мүһүм јер тутан ишарә әвәзликләринин лексик-семантик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләринин системли тәдгиги һәмин категоријанын тарихи вә тарихи-мүгајисәли аспектдә арашдырылмасындан чох асылыдыр. Белә ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә, әсасән икикомпонентли ҹәркә шәклиндә (мүг. ет: *бу-о, белә-елә, бура-ора* вә с.) нормалашмыш ишарә әвәзликләри дикәр түрк дилләриндә үчкомпонентли систем (мүг. ет: түрк дилиндә bu- şu- o; böyle- şöyle- öyle вә с.) тәшкил едир. Азәрбајҹан дилинә мәхсус ишарә әвәзликләринин спесификасынын ајдынлашмасы дилимиздә ишарә әвәзликләринин икикомпонентли системинин тәшәккүл вә нормалашма тарихинә нәзәр салмағы тәләб едир. Бу бахымдан Азәрбајҹан әдәби дилинин тәшәккүл дөврүнүн илкин мәрһәләси (XIII—XIV әсрләр) (9,53—55) үчүн сәҹијјәви олан јазылы абидәләрин материаллары әсасында ишарә әвәзликләринин инкишафынын өјрәнилмәси хүсуси актуаллыг кәсб едир. Мәсәләнин бу ҹүр гојулушу Азәрбајҹан әдәби дилиндә ишарә әвәзликләриндә икикомпонентли системин морфоложи нормативлијинин тарихини бәрпа етмәјә, ишарә әвәзликләринин тәшәккүлүндә иштирак етмиш илкин әвәзликләри мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Дикәр тәрәфдән, түркологијада мөвҹуд олан «шәхс әвәзликләри ишарә әвәзликләриндән төрәмишдир» (2, 62) фикринин әсасландырылмасы үчүн ишарә әвәзликләринин тарихи аспектдә тәдгиги әһәмијјәтлидир.

Азәрбајҹан дилиндә ишарә әвәзликләринин тарихинә аид Һ. Мирзәзадәнин әсәриндәки (7,178—185) гејдләр истисна олмагла, бу барәдә ајрыҹа тәдгигат апарылмамышдыр.

Мә'лумдур ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә, әсасән ашағыдакы ишарә әвәзликләри нормалашмышдыр: *о-бу, елә-белә//еләси-беләси, ора-бура//орасы-бурасы, һәмин вә с.* XIII—XIV әсрләрә аид јазылы абидәләрин дилинин арашдырылмасы көстәрир ки, Азәрбајҹан јазылы әдәби дилинин һәмин мәрһәләсиндә ишарә әвәзликләри кәмијјәтҹә чох олдуғу ки-

ми, морфоложи нормативлик бахымындан да чохвариантлыдыр. Белә ки, бу мәрһәләдә дә *о, бу* ишарә әвәзликләринин дөрдкомпонентли системи мүшаһидә олунур:

бу—ол
ишбу//ушбу//үшбу//уш—шол

Мәсәлән:

1. Бу гәза сәнә нә јердән кәлди?
   Ол көвдәндә чанын варса, оғул, хәбәр мана. (КДГ, 27)
2. Деди: шу хоча ешги бана дүшду (ДӘҺ, 33)
3. Шол улу хоча ки кәлмишди бунда (ДӘҺ, 35)
4. Ушбу дүзкүн дүздүләр јолча киду (Шһ, 8)
5. Ол Рәһимдир раһмет едәр гулуна.
   Шол гула ким бујруғунда булуна (Шһ, 3)
6. ...бу туркиләри ол чәнкә көтүрду... (КБД, 15)
7. ...ишбу гүле бир хар оласын... (КБД, 45) вә с.

Бу, о ишарә әвәзликләриндә мәкан мүнасибәти («јахын—узаг», «көрүнән-көрүнмәјән») әсасында (4, 19—21; 6, 140—141) гурулан дөрдкомпонентли систем түрк дилинин јазылы абидәләриндә дә мүшаһидә олунур (3,224).

Дилимизин сонракы инкишафы просесиндә һәмин системдә *о-бу* ишарә әвәзликләри грамматик нормаја чеврилмиш, дикәр ишарә әвәзликләри архаикләшмишдир.

XIII—XIV әсрләрә аид абидәләрин дилиндә мүасир дилимиздән фәргли олараг *белә-елә* ишарә әвәзликләринин (1, 285—291) үчкомпонентли системи мәһсулдар олмушдур: *бөјлә, шөјлә, елә.*

1. Бөјлә деди Чәбраил кетти ишә (Шһ, 15).
2. ...Шөјлә күнәшдүр ол ки гылур сәһбәт аj илә... (КБД,20)
3. Чүн он киши бу һалы бөјлә көрди (ДӘҺ, 18)
4. Еjлә сандум һүрдүр, Фирдовс бағындан кәлүр. (Нәсими, 117)

Көрүндүјү кими, дилимизин јазылы абидәләриндә *белә-елә* әвәзлијинин үчкомпонентли варианты мөвчуд олмуш, сонралар *шөјлә* әвәзлији архаикләшмиш, *бөјлә, ејлә//ојлә* формалары мүәјјән фонетик дәјишиклијә уғрајараг *белә, елә* әвәзликләри төрәмишдир.

Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүл дөврү үчүн сәчијјәви олан *белә-елә* ишарә әвәзлијинин үчкомпонентли системи мүасир түрк (bȍyle- şȍyle- ȍyle) вә гагауз (бӧлӓ, ӧлӓ, шӧлӓ) дилләриндә грамматик норма шәклиндә сабитләшмишдир (5, 172; 8,135).

XIII—XIV әсрләр Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә јухарыда гејд олунан сәчијјәви хүсусијјәтләрдән башга, мүасир дилимиздә ишләнмәјән бә'зи ишарә әвәзликләри олмушдур. Онлардан бир нечәсинә нәзәр салаг:

1) *ол* ишарә әвәзлији. Мүасир Азәрбајчан дилиндә *о* әвәзлијинин гәдим шәкли олан «*ол*» оғуз абидәләриндә кениш ишләнмишдир:

1. Чүн бу сөзү ешитди ол Мустафа (Шһ, 76)
2. ...бизә ол дилбәрин вәфасы кәрәк... (КБД, 61)
3. Дедиләр ол һәрами бу кишидир (ДӘҺ, 52)

Ол ишарә әвәзлијинин *о* вариантына чәм шәкилчиси гәбул етмиш формада тәсадүф олунур: ...*Олары* ган гашанырды көрәнләр (ДӘҺ, 17)

Бу хүсусијјәтә јазылы абидәләрин шифаһи халг нүмунәләриндә даһа чох раст кәлирик. *Ол* ишарә әвәзлијинә *олар* формасында гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә раст кәлирик: ...*олар* бу иши угушдулар (ДТС, 366)

Һәмин әвәзлик *ол* шәклиндә Азәрбајчан дилинин XVI—XVII әсрләр јазылы абидәләриндә дә ишләнмиш, XVIII әсрдән е'тибарән *о* формасында нормалашмышдыр (7,181).

2) *шу-шол* әвәзлији. XIII—XIV әсрләр јазылы абидәләри үчүн характерик олан *шу-шол* әвәзликләриндән биринчиси јахын, икинчиси узаг әшјалары көстәрмәк үчүн ишләдилмишдир:

1. Шунун киби мәлик тапарды... (Шһ, 33)
2. Шол киши кәрәк ки игдам ејләје бу ишкә... (КБД, 9)
3. Деди: шу хоча ешги бана дүшдү (ДӘҺ, 33)
4. Шол улу хоча ки кәлмишди бунда (ДӘҺ, 26)
5. Бәнзәтмәз анун јүзини ајә Нәсими, сор нәдән?
   Шундан ки, һәр ким јүзини көрмүшдүр, ајә тә'н едәр. (Нәсими, 312)

Шу//уш вә *шол* ишарә әвәзликләринә гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә раст кәлирик: oš // ošu вә šul // ošul (ДТС, 372). Үмумтүрк јазылы абидәләри үчүн дә характер олан һәмин ишарә әвәзликләри Азәрбајчан дилинин сонракы инкишафы просесиндә дилдә сабитләшә билмәмишдир.

уш//шу ишарә әвәзлији XIII—XIV әсрләр Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмиш *ушбу//үшбу//ишбу* әвәзликләринин јаранмасында да иштирак етмишдир. *Ушбу//үшбу//ишбу* ишарә әвәзлијинә оғуз абидәләриндә кениш тәсадүф олунур:

1. Ушбу иш ким кәлди сана ејлә бил(Шһ, 14)
2. Үшбу сөз ибрәт јетәр сана бана (Шһ, 21)
3. ...Ишбу сөздә нүкте кәлди хош ләтиф (Шһ, 72)

Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүл дөврүнә аид јазылы абидәләрин дилиндә ишләнмиш ишарә әвәзликләринин тәһлили көстәрир ки, һәмин дөврдә ишарә әвәзликләри зәнкин олмуш, үмумтүрк абидәләри илә даһа чох ујғунлуг тәшкил етмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәмин дөврдә Азәрбајчан дилиндә ишарә әвәзликләринин морфоложи чәһәтдән

там нормалашдығыны сүбут едир. Лакин дилимизин сонраҡы инкишаф мәрһәләсиндә ишарә әвәзликләриндә мүшаһидә олунан чохвариантлылыг хүсусән, үчкомпонентли вә дөрдкомпонентли ишарә әвәзликләри системи сабитләшир. Демәли, мүасир дилимиздә мөвчуд олан ишарә әвәзликләринин морфоложи тәкамүлү чохвариантлылыгдан икивариантлылыға доғру кетмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Абдуллаев А. З. Об этимологии слов белә—елә. «Вопросы тюркологии», Баку, 1971.
2. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981.
3. Грунина Э. А. К истории указательных местоимений в турецком языке. Структура и история тюркских языков. М., 1971.
4. Дмитриев Н. К. Указательные местоимения в османском языке. Строй тюркских языков. М., 1962.
5. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956.
6. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
7. Мирзәзадә Һ. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962.
8. Покровская Л. Грамматика гагаузского языка. М., 1964.
9. Һачыјев Т. И. Азәрбајчан әдәби дил тарихи. Бакы, АДУ нәшри, 1976.

Ихтисарлар

ДӘҺ—Дастани-Әһмәд Һәрами. Бакы, 1978.
ДТС — Древнетюркский словарь.
КБД—Kadi Burhaneddin Divani. Istanbul, 1980.
КДГ—Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1977.
Нәсими—Ч. Гәһрәманов. Нәсими «Диван»ынын лексикасы. Бакы, 1970.
ШҺ—Seyyad Hamza. Jusuf ve Zeliha. Istanbul, 1946.

М. А. Курбанова

УКАЗАТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются указательные местоимения, употребляющиеся в письменных памятниках азербайджанского языка XIII—XIV вв.

Фактический материал для примеров выбран из языка памятников «Дастани-Ахмед Харами», «Китаби-Деде Коркут», «Дивани» Кади Бурханеддина и т. д.

На основе этих материалов определяется развитие указательных местоимений в основном от трехкомпонентных (бу-шу-о) к двухкомпонентным (бу-о).

Н. Г. Чәфәров

ҮМУМИ ШӘХСЛИ ЧҮМЛӘНИН СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТӘКАМҮЛҮ

Үмуми шәхсли чүмлә структуру Азәрбајчан дилинин син-
тактик системиндә баш верән семантик-конструктив (пара-
дигматик) тәкамүл просесинин зәрури нәтичәси кими тәза-
һүр едир. Һәм гејри-мүәјјән, һәм дә үмуми шәхсли чүмлә-
ләр мүәјјән шәхсли чүмлә структурунун «истисмары» үсулу
илә интенсив гајдада тәшәккүл тапыр; бу о, демәкдир ки,
дил материјасы әлавә енержи илә јүкләнир. Үмумијјәтлә,
һәмин чәһәт синтактик структурларын тәкамүлү үчүн сәчиј-
јәвидир; дахили семантик әксликләрин имплиссив мүбари-
зәсини нәзәрә алмадан синтактик конструксијаларын екс-
плиссив тәкамүлүнүн сәбәбләрини изаһ етмәк чәтиндир.

«Дәдә Горгуд китабы»ндан башлајараг, Азәрбајчан әдә-
би дилинин тәшәккүл дөврүнә (бах: 3) дүшән абидәләрин,
демәк олар ки, һамысында үмуми шәхсли чүмләләрә раст
кәлинир. «Әһмәд Һәрами дастаны», Нәсими, Хәтаји вә Фү-
зулинин дилиндә ишләнән үмуми шәхсли чүмләләр әсасән
мүасир Азәрбајчан дилиндәки гурулуш типиндәдир. Бу исә
ону көстәрир ки, дилимизин синтактик системи чох-чох гәдим-
ләрдән мүәјјәнләшмәјә башламышдыр. Лакин һәмин мәнбә-
ләрдә үмуми шәхсли чүмлә моделләринин тәшәккүл просе-
сини изләмәјә имкан верән фактлара да тәсадүф етмәк мүм-
күндүр. Әслиндә, дилимиздә һеч бир јазылы абидә олма-
сајды да, мүасир материаллар әсасында истәнилән синтак-
тик категоријанын инкишаф тарихини һеч олмаса тәхминән
изләмәк мүмкүн иди; она көрә ки, синтаксисин тәкамүлү бо-
јунча нә јаранырса, дилдә фактлашыр вә үмумијјәтлә, син-
таксисдә архаикләшмә кетмир (1,194). Әсас чәтинлик син-
тактик структурларын чох заман парадигматик планда баш
верән семантик дәјишмә хронолокијасынын «нәбзини» тут-
магдан ибарәтдир.

Хәбәри I вә II шәхсләрин грамматик әламәти әсасында
формалашан үмуми шәхсли чүмләләр етимоложи конкрет-
лик (мүәјјәнлик) мәзмуну дашыјыр:

1. Нә бичинини бичәрәм, нә ајраныны ичәрәм (Аталар
сөзү).

2. Шәрти шумда кәсәк, хырманда јабалашмајаҹ (Аталар сөзү).

3. *Гараваша дон кејирсән,* гадын олмаз («Дәдә Горгуд китабы»).

4. Ахар суја дајанма, һәр дејиләнә инанма (Аталар сөзү).

Азәрбајҹан дилинин гәдим дөврләриндә (бунун тәхминән әсрини мүәјјәнләшдирмәк чәтин ки мүмкүн олсун) һәмин ҹүмлә структурлары мүстәгим (ситуатив) мәзмуна малик иди, јә'ни бурада сөһбәт һәгигәтән бичиндән, шум-хырман мәсәләсиндән, еләҹә дә мәһз гараваша дон кејиндирмәкдән вә с. кедирди. Сөзү дејән дә мә'лум иди, ешидән дә; һәлә тәфәккүр конкрет һадисәләри үмумиләшдирмәк имканы (исте'дады) газанмамышды. Инкишафын сонракы мәрһәләләриндә дил бүтөв бир мә'ҹазлашма—абстраксија системи јарадыр ки, синтактик сәвијјәдә бунун мараглы мәһсулларындан бири дә үмуми шәхсли ҹүмлә структурудур.

Әјанилик хатиринә, «Дәдә Горгуд китабы»ндан алынмыш ашағыдакы мәтн үзәриндә дајанаг:

«Уруз аjдыр:

—Баба, ичиндә бәј јикитләри өлдүрсәләр, ган сорарлармы, давалардармы?

Газан аjдыр:

—Оғул, мин кафир өлдүрсән, кимсә сәндән ган давала-маз».

Газанын сөзләри конкрет оларағ Уруза аиддир; бу исә о демәкдир ки, «мин кафир өлдүрсән» ҹүмләсинин субјекти мә'лумдур. Лакин һеч ҹүр инкар етмәк олмаз ки, һәмин ҹүмлә структурунда үмумилијә доғру күчлү бир мејл вар вә бу мејл етник тәфәккүрүн мүҹәррәдләшдирмә исте'дадынын зәрури фактыдыр. Бу типли ҹүмләләрдә үмумиләшмә «кизли» јолла кедир, формал көстәричиләрлә мүшајиәт олунмур; она көрә дә ајры-ајры мәрһәләләри конкрет шәкилдә гејд етмәк јох, тәсәввүрдә тәхминән бир мәзмун хронолокијасы чанландырмаг мүмкүндүр. Субјект пиллә-пиллә конкретликдән мүҹәррәдлијә доғру јүксәлир (кечид моментләри синтаксисин семантик потенсиалына чеврилир вә реализә имканыны бүтүн дәгиглији илә сахлајыр) вә нәһајәт, үмумини ифадә едир. Бу просес дил тәфәккүрүнүн («языковое мышление») инкишаф темпинә ујғун оларағ тәдричән кедир, лакин хүсуси сычрајыш һаллары истисна олунмур.

Хәбәри III шәхсин ҹәминдә ишләнән үмуми шәхсли ҹүмләләрдә үмумилик мәзмуну тарихән лексик јолла верилир, јә'ни формасына көрә мүәјјән шәхсли сајылан ҹүмлә, әслиндә, мәзмунча үмумилијә кечид мәрһәләсини әкс етдирир. Мәсәлән: *Бир киши* јолда даш булса, јабаны атар («Дәдә Горгуд китабы»)

Һәмин ҹүмләдә *бир киши* (јә'ни адам) мүбтәдасы конкрет бир анлајыш вермәдијинә вә потенсиал сурәтдә үмумилик мәзмуну дашыдығына көрә асанлыгла *ким (һәр ким, һәр кәс...)* әвәзлијинә кечә биләр: *Ким* јолда даш булса јабаны атар.

Кимлә ифадә олунмуш мүбтәда *бир кишијә* нисбәтән даһа үмумидир, лакин дилин синтактик системинин инкишаф мәнтигинә ујғун олараг, сонунҹу конструксија бир даһа парадигматик сыхылмаја мә'руз галыр: Јолда даш булунса, *јабаны атарлар.*

Беләликлә, үмуми шәхсли ҹүмлә структуру мејдана чыхыр. Әлавә едәк ки, һәмин моделин мүәјјәнләшмәси механики бир просес дејил, тәфәккүрүн јарадычылыг имканларынын артмасы илә низама салынан бир һадисәдир. Бурада нәзәрдән кечирдијимиз *бир киши—ким—о* (сыфыр) просеси морфоложи сәвијјәдә кетмир, синтактик парадигмаларын башлыча үнсүрү сәвијјәсиндә давам едир. Әслиндә, санки морфолокија синтактик мәзмун функсионаллығында гәрг олур.

«Китаб»ын дилиндән алынмыш башга бир үмуми шәхсли ҹүмлә структуруна диггәт јетирәк: *Бу дүнјаны әрәнләр әгл илә булмушларды.*

Һәмин һикмәтли дејим бу күн халг арасында «Бу дүнјаны әгл илә булмушлар» шәклиндә мүһафизә олунмагдадыр. Үмумән, *әрәнләр, дәдәләр, аталар...* кими мәфһумлара үмуми шәхсли ҹүмләләрин етимоложи субјекти мә'насында фолклор мәтнләриндә сых-сых тәсадүф едирик; бурада нә исә афористика—нүфуз башланғыч мөвҹуддур. Демәли, хәбәри I вә II шәхсләрдән фәргли олараг, III шәхсин морфоложи әламәтини дашыјан үмуми шәхсли ҹүмләләрин тәшәккүлү мүбтәданын дүшмәси јолу илә кедир, јә'ни формал дәјишикликләрлә мүшајиәт олунур.

«Дәдә Горгуд китабы»нын дилиндәки садә ҹүмләләрин инкишаф сәвијјәси барәдә уғурлу бир арашдырманын мүәллифи Ј. Сејидов һәмин әсәриндә көстәрир ки, гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрин кениш јајылмасы, чох тәкрары үмуми шәхсли ҹүмләјә кәтириб чыхара биләр (2,38). Һәмин мүлаһизә өзүнү доғрултмур; она көрә ки, бир грамматик форманын (лап елә мәзмунун) популјарлашмасы илә дикәр бир структурун јаранаҹағыны тәсәввүр етмәк дилин инкишаф принсипинә ујғун кәлмир: јухарыдакы фактлар да һәмин мүлаһизәјә гаршы чеврилмишдир.

Үмуми шәхсли ҹүмләнин тәкамүлү дилин интеллектуаллашмасы—афористик мәзмунла зәнкинләшмәси демәкдир.

Афористик мүһакимәләр заман вә мәкан мәһдудијјәти танымадығына көрәдир ки, үмуми шәхсли чүмләләрдә конкрет мәкан вә заман анлајышлары да олмур: *Нә әкәрсән, ону бичәрсән* (Аталар сөзү).

Бу чүмләдә ифадә олунмуш фикрин мәнтигинә көрә *ким? һарада?* вә *һачан?* суалларына *ким олур олсун, һарада олур олсун* вә *һачан олур олсун* чаваблары верилмәлидир.

Үмуми шәхсли чүмләләри гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдән ајыран да мәһз тарихән мүәјјәнләшмиш бу кејфијјәт фәргли олмалыдыр; гејри-мүәјјәнликдә керчәклијин афористик идеализәси јохдур вә олмамышдыр, о, мәзмунча конкретлик билдирир. **Мүгајисә едәк:**

1. *Доғру дерләр,* һәр заман бир ашигин
дөвранидыр (Фүзули).
2. Меһрибан дерләр сәни әғјарә...
(Фүзули).

Биринчи чүмлә үмумилик мәзмуну дашыдығы һалда, икинчидә конкрет (лакин гејри-мүәјјән: *һамы демир, көрүб ешидәнләр дејир...*) информасија верир. Үмуми шәхсли чүмләләр даһа абстракт мәзмун јүкүнә малик олдуғуна көрә, конкретлик билдирән гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрә нисбәтән сонра јарандығы күман олунур.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Вахек Й. Лингвистический словарь пражской школы. М., 1967.
2. Сејидов Ј. «Ќитаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә садә чүмлә» (инкишаф сәвијјәси). С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләр»и, Дил вә әдәбијјат серијасы, Бакы, № 4, 1976.
3. Һачыјев Т. Азәрбајчан әдәби дил тарихи (тәшәккүл дөврү) Бакы, 1976.

Н. Ќ. Джафаров

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ОБОБЩЕННО-ЛИЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Обобщенно-личные предложения реализуются во всех письменных памятниках, начиная с «Ќитаби-Деде Коркута». И это говорит о том, что синтаксическая система азербайджанского языка формировалась в более древние времена.

С возникновением обобщенно-личного предложения язык обогащается афористическими суждениями. Как афористические суждения, так и содержание обобщенно-личных предложений не зависят от конкретного лица, места и времени; это один из фактов интеллектуализации азербайджанского литературного языка.

Ф. Э. Шабанова

ОҒУЗ-СӘЛЧУГ АБИДӘЛӘРИНДӘ ГОҺУМЛУГ ТЕРМИНЛӘРИ

Гоһумлуг терминләри гоһумлуг мүнасибәтләринин өзләри гәдәр гәдимдир. Бу терминләр түрк дилләринин, еләчә дә Азәрбајчан дилинин әсас лүғәт фондунун ән гәдим гатларындан бирини тәшкил едир.

Тәдгиг етдијимиз Оғуз-сәлчуг абидәләриндә (Әһмәд Фәгиһин «Чархнамә», Шәјјад Һәмзәнин «Јусиф вә Зүлејха» әсәрләри, Султан Вәләдин сәлчугча ше'рләри вә «Дастани Әһмәд Һарами» поемасы) Азәрбајчан дили үчүн архаикләшмиш *хатун, гызоғлан* кими гоһумлуг мүнасибәтләрини әкс етдирән терминләрә тәсадүф етмәк мүмкүндүр.

ХАТУН: Ол *хатунлар* чүн сараја кәлдиләр, Зүлејха бујурду, турунч кәтирдиләр (J. 3,56); Деди ешит һалымы, е *хатуни* заманә, Дејәм һалымы кәтирәм бәјанә (ДӘҺ. 57).

Түрк дилләринин чоху үчүн үмуми олан *хатун* термини гәдим түрк јазылы абидәләринин дилиндә мүхтәлиф фонетик вариантларда (gatun, x_1a un) мөвчуд олуб *ханым, мө'тәбәр гадын* мә'наларыны ифадә етмишдир (1,107;4, 112—442).

М. Кашғари «Дивани-лүғәт-ит-түрк» әсәриндә бу сөзүн мәншәји һаггында мә'лумат верәркән онун әвәлләр даһа дар мә'на даирәсинә малик олуб јалныз шаһзадәләрә, император гыз—гадынларына аид едилдијини көстәрир вә илк түрк императору Әфрасијабын гызларынын да белә чағрылдығыны гејд едир (7, 205).

Гејд едәк ки, бу илкин мә'на өзүнү јалныз мүасир түрк вә гисмән дә Азәрбајчан дилиндә (*ханым-хатын* бирләшмәсиндә) горујуб сахламышдыр. Дикәр түрк дилләриндә исә бу сөз гоһумлуг термини кими чыхыш едиб арвад, гадын мә'наларыны әкс етдирир (6,31; 7,230—235).

Хатун термининдән бәһс едәркән биз онун дар, конкрет мә'надан даһа кениш мә'наја доғру инкишаф јолу кечдијини гејд етдик. Түрк дилләринин дәрин гатларына (4,069—074; 6,350; 2,215), еләчә дә тәдгиг етдијимиз абидәләрин дил

фактларына нəзəр саларкəн бу просесин əксини дə мүшаһидə етмəк олар. Мəсəлəн, абидəлəрин дилиндə раст кəлдиіимиз *г ы з о ғ л а н* термини (Једди дəхи *г ы з о ғ л а н л а р* аj үзлү, Диши инчи кими, күл, шəһд сөзү (ДƏҺ. 190) гəдим түрк јазылы абидəлəринин бир чохунда, тəкчə гоһумлуг мəгамында дејил, бакирə, тəмиз анлајышларында да ишлəнмишдир. Мүасир Азəрбајчан дилиндə бу терминин излəринə *оғлан-гыз, гыз-кəлин* вə с. бирлəшмəлəриндə раст кəлмəк мүмкүндүр. Бурадан белə бир нəтичəјə кəлмəк мүмкүндүр ки, гоһумлуг терминлəринин бир чоху да даһа үмуми, кениш мə'надан дар, конкрет мə'наја доғру инкишаф јолу кечмишдир.

Түрк диллəри үчүн үмуми сајылан вə абидəлəрин дилиндə тез-тез раст кəлдијимиз г а р ы н д а ш, *ата, ана, гыз, оғлан, əр* вə с. бу кими гоһумлуг мүнасибəтлəри əкс етдирəн терминлəрə кəлинчə демəк лазымдыр ки, өтəн əсрлəр, гəринəлəр онлара тə'сир көстəрə билмəмишдир вə өз сабитлијини əсасəн горујуб-сахлајан бу терминлəр бу күн дə түрк диллəриндə фəал үнсијјəтə хидмəт етмəкдəдир.

МƏНБƏ ВƏ ИХТИСАРЛАР

Ј. З. — Şeyyad Hamsa. Jusuf ve Zeliha, Istanbul, 1946.

ДƏҺ. — Dastani Ahmet Harami, Istanbul, 1946.

СВМ. — Sultan Veledin turke mansumeleri, Istanbul, 1958.

Ч. — Ahmed Fakih. Carhname, Istanbul, 1956,

1. Б у д а г о в Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., I, 1859.
2. Б а й л и е в Х., Қ а р р ы е в Б. Туркмено-русский словарь. Ашхабад. 1940
3. Китаби-Дəдə Горгуд. Бакы, 1962.
4. М а л о в С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
5. М е л и о р а н с к и й П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900.
6. М а г а з и н н и к Д. А. Турецко-русский словарь. М., 1961.
7. K a s g a r l i M. Divanu lügat-it-türk tercümesi, ceveren B e s i m A t a l a y, Ankara, I, 1939, III, 1941.
8. П о к р о в с к а я Л. А. Термины родства в тюркских языках. М., 1961.

Ф. А. Шабанова

ТЕРМИНЫ РОДСТВА В ОГУЗО-СЕЛЬДЖУКСКИХ ПАМЯТНИКАХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе фактического языкового материала, собранного из огузо-сельджукских памятников («Чархname» Ахмеда Факиха, «Юсиф и Зулейха» Шаййад Хамзы, стихи Султана Веледа на тюрки и «Дастани Ахмед Харами» неизвестного автора), исследуются семантика, первичные формы и значения, так же изменения в результате исторического развития таких архаизирующих терминов, как **хатун, гызоғлан.**

МҮНДӘРИЧАТ

Сәh.

Т. И. Һачыјев, Е. И. Әзизов. Түрк дилләринин тәдгигатчысы. 3
Т. И. Һачыјев. Гәдим јазылы мәнбәләрдә бәдииликлә тарихилијин вәһдәти 6
Ј. М. Сејидов. Нәсиминин дилиндә әвәзлик. 13
Э. А. Бағыров. XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәби дили абидәләриндә мәсдәр вә фе'ли сифәт формалары. 20
С. Г. Әлизадә. XVI әср Азәрбајчан әдәби дилинин орфографик хүсусијјәтләри. 25
Ч. И. Чәфәров. М. Кашгаринин «Divani-лүғәт-ит-түрк» әсәриндә алынма сөзләр 32
И. Д. Вәлијев. Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә -маг шәкилчиси 39
Е. И. Әзизов. Азәрбајчан диалектләриндә инчәләшмә һадисәсинин өјрәнилмәсиндә јазылы абидәләрин әһәмијјәти. 45
К. Г. Вәлијева. Јазылы абидәләрдә диалект лексикасынын изләри. 52
М. Д. Новрузов. Орхон-Јенисеј абидәләринин дилиндә кәмијјәт категоријасы. 57
Е. Р. Пиријев. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында фарс сөзләринин ишләнмә тезлији. 61
С. М. Чәфәрова. Шәјјад Һәмзәнин «Јусиф вә Зүлејха» әсәриндә фе'лин заманлары. 74
Ә. А. Гулијев. Орхон-Јенисеј абидәләринин дилиндә хитаблар. 79
М. Ә. Гурбанова. Азәрбајчан јазылы абидәләриндә ишарә әвәзликләри. 83
Н. Г. Чәфәров. Үмуми шәхсли чүмләнин структур-семантик тәкамүлү. 87
Ф. Ә. Шабанова. Оғуз-сәлчуг абидәләриндә гоһумлуг терминләри. 91

Техредактору *Б. М. Мирзәјев*

Корректору *Р. Һ. Ибраһимова*

Темплан — 1985 — 51

Јығылмаға верилмишдир 23/I-85. Чапа имзаланмышдыр 20/II-85. Мәтбәә кағызы № 1. Кағыз форматы 60X90. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәрәги 6. Нәшр. чап вәрәги 5. Сифариш 9. Тиражы 500. Гијмәти 72 гәп. ФГ 05037.

АДУ мәтбәәси. Бакы—370001. Коммунист күчәси, 6